

Nr 1-2 2004

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1–2 2004 Årg. 25

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren

Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Håkan Attius, Ulf Drugge, Heidi Hansson och Sven Schylberg

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Tuuli Forsgren, Albäcksgatan 36 I, 852 35 SUNDSVALL

E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:

Sigurd Nygren, Måttgränd 80, 906 24 UMEÅ eller

sigurd.nygren@ersboda.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Eggens badinrättning (okänd konstnär – "HW"). Ur Erik Olsson, *Mörsils sockenkrönika*, Strömsbro 1905.

Produktion: Gigraf

Tryckt av Grafikerna Livréna i Kungälv AB, 2004

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2004

CARL-HENRIK BERG

Norrlands första spa

Anteckningar om 1800-talets brunnar och vattenkuranstalter

Brunnskulturen i Sverige kan grovt indelas i dels den alltför okända folkliga *källdrickningen* som ända in i sen tid har förekommit vid våra hälsokällor, dels den mer formaliserade och på mer eller mindre vetenskapliga grunder byggande *brunnsdrickningen* som infördes i landet av Urban Hjärne år 1678. Platsen för detta var Medevi i Östergötland.

Brunnsdrickningens och vattenkurorternas anseende fortlevde under närmare 200 år, fram till ungefär år 1870. Då hade de medicinska kunskaperna äntligen nått så pass långt att vattenkurer inte längre kunde konkurrera som främsta botemedel. En annan faktor som bidrog till vattenkuranstalternas död var de förbättrade resemöjligheterna och den ökade omvärldskunskapen, som nu erbjöd människor tillfälle att söka nya vägar för sin rekreation. Därtill kom att det svenska samhällets elit sedan länge övergett brunnsorterna för de nya fashionabla badorterna i Sveriges sydligare delar och ute i Europa.

De flesta av de hälsokällor som senare blev hälsobrunnar hade upptäckts eller återupptäckts under 1700-talet. Exempelvis probarades och godkändes vattnet i ångermanländska Sänga brunn och Härnösands hälsobrunn av doktor Nils Gissler år 1745, vattnet i Ytterån i Jämtland av prosten Henning Tideman år 1756, Sundsvalls och Lögdös brunnsvatten

av doktor Nils Åman år 1769 och Umeå stads hälsobrunn av doktor Næzén år 1786. Abraham Hülphers omnämner i sin *Dagbok öfver en resa genom Norrland 1758* följande kustorter med hälsobrunnar: Hille, Söderhamn, Söderala, Selånger, Sundsvall, Hörnäs och Nordmaling. Varje ort med självaktning skulle ha en järnhaltig mineralkälla vid denna tid, "då upptäckt och iordningställande av en hälsokälla ansågs som en i högsta grad fosterländsk gärning". Orden är hämtade ur Erik Ask-Upmarks text till artikeln "Badort" i *Svensk uppslagsbok* från 1952 och syftar på strävan att avstyra det omfattande resandet till brunnsorter på kontinenten, vilket inte alls var till gagn för Sverige.

Om det ovannämnda Hörnäs skriver botanisten Olof Swartz i en opublicerad dagbok från en lapplandsresa sommaren 1780 att "källan omgafs med ett litet förfallet Brunnshus". Hülphers dagbok från 1758 säger om Söderhamn att där fanns ett brunnshus byggt som en stor sal med fyra fönster. Selångers hälsobrunns byggnad beskriver Hülphers som ett timrat brunnshus med spis. Över Hilles hälsobrunn (Hillevik) byggdes ett arkitektritad brunnshus vid sekelskiftet 1800.

I norra Sverige fanns inte som söderöver befolkningsunderlag för att utrusta hälsokällor med påkostade brunnsbyggnader. I Härnösand, "Norrlands Aten", slog man visserligen på stort och byggde ett rejält brunnshus redan år 1764, men tecken på att brunnar och vattenkuranstalter började anläggas i lite större skala även i norra Sverige kom först under 1820-talet. Vårt land upplevde en snabb befolkningstillväxt just vid denna tid. Så småningom hade även Haparanda begåvats med en hälsokälla med brunnshus, vilket tycks ha skett kring 1850. År 1862 var brunnshuset vid "Kråklundskällan" dock redan bortflyttat och allt brunnsliv hade upphört i det perifera Haparanda. "Brunnsdrickning är numera icke på modet", skriver provinsialläkare Wretholm år 1863.

De nya strömningarna

För att förstå de norrländska brunnsorternas historia behöver vi känna till två specifika utvecklingslinjer inom brunnskulturen som uppträdde under 1800-talets första hälft. Den första av dessa två var det förhållandet att man ungefär från sekelskiftet 1800 och framåt i allt större utsträckning började servera *artificiella mineralvatten* efter kontinental förebild. Dessa kunde utskänkas på alla sorters näringsställen. I denna det allra tidigaste 1800-talets svenska kurortshistoria är vår världskände kemist Jöns Jacob Berzelius (1779–1848) ett centralt namn, även om han för norrländsk del endast hade ett indirekt inflytande. Jag återkommer till detta.

Det andra som vi måste känna till är intresset för den s.k. *"gräfenbergska kallvattenkurmetoden"*, en modell för badkurer skapad av den österrikiske bondsonen Vincenz Priessnitz och utvecklad i Gräfenberg (i nuvarande Tjeckien) under 1830-talet. Här i Sverige var det läkaren Johan Olof Lagberg i Söderköping (1789–1856) som introducerade kallvattenkurmetoden år 1842, efter att åren innan ha företagit studieresor till S:t Petersburg 1840 och till bl.a. Ulm, Wien och Gräfenberg år 1841. Redan 1823 hade Lagberg tillträtt som brunnsläkare i Söderköping, men det var de nya satsningarna på den gräfenbergska metoden som satte ordentlig fart på verksamheten. Snart blev Söderköping Sveriges mest besökta hälsobrunn.

För norrländsk del kan man grovt dela in 1800-talets brunns- och vattenkurorter i dels de "gamla" hälsobrunnarna med anor åtminstone från 1700-talet, dels brunnar eller utskänkningsställen där artificiella mineralvatten intogs på en framträdande plats, dels slutligen de nya vattenkurorter som under 1850- och 1860-talet drevs som mer eller mindre seriösa kallvattenkuranstalter. De sistnämnda var ofta påtagligt beroende av en drivande eldsjäl med förmåga att skapa och upprätthålla ett gott rykte.

Mot slutet av 1800-talet fick den avtynande kurortskulturen nytt liv genom den intensiva industrialiseringen, i synnerhet i Jämtland där den år 1882 invigda mellanriksbanan från Stockholm till Trondheim starkt gynnade redan befintliga kurorter som Ytterån och Mörsil väster om Storsjön. Den livliga trävaruhandeln gav snart också underlag till en brunnssocietet även i det inre av Ångermanland, som när den rent rekreationsinriktade AB Ramsele vattenkuranstalt bildades av en handfull skogstjänstemän år 1893.

Jag behandlar dock inte denna mer sentida hälsoturism här, utan koncentrerar framställningen till de renodlade vattenkuranstalterna, alltifrån de enklaste med minimala brunnsoverbyggnader till de större som även omfattade badinrättningar. Undersökningsområdet är Norrland, men för intressanta jämförelser har jag även tittat på hur det såg ut i finska Österbotten under samma tidsperiod. Min förhoppning är att jag ska kunna ge en bild av hur brunnsorterna som besöksmål under perioden 1820–1870 i påfallande många fall uppvisade en livscykel av uppgång, storhetstid och fall med 1860-talet som något av en brytningstid.

Kurortskulturen var en renodlad sommarföreteelse. Det kan därför vara värt att nämna att jag i *Åbo Tidningar* för den 8/11 1823 hittat en annons för Kuppis hälsokälla där det även för instundande vinter erbjöds alla former av varma bad i ett nybyggt badhus.

Överbyggnadens betydelse

För en rimlig avgränsning av uppgiften att inventera beståndet av nyttjade hälsokällor i 1800-talets Norrland har jag här utelämnat det stora flertal som inte synes ha begåvats med överbyggnader. Med "överbyggnad" menar jag allt från de enklaste små takkonstruktioner till påkostade stora brunns hus, och för

enkelhetens skull kallar jag alla dessa, oavsett storlek, just för *brunnshus*. Säkerligen fanns betydligt fler brunnshus runtom i Norrland än de som redovisas här, men min ambition får bli att redovisa dem jag lyckats belägga.

När en naturlig hälsokälla förses med en överbyggnad kan detta ses som en *sakralisering*, dvs. en invigning till ett nytt tillstånd av "helighet". Brunnshusen tycks i flera fall ha fått en utformning som var påfallande lik den hos åttkantiga kapell med rötter i det tidiga 1700-talet. Malingsbo bruks kapell byggt 1708 och Lögdö bruks kapell byggt 1717 är ett par fina exempel på denna form. Ett brunnshus uppfördes i Lögdö år 1769, men tyvärr har jag ingen information om den byggnadens utformning eller vidare öden. I en illustrerad artikel i *Arbetarbladet* 2/8 1991 skriver Lasse Linusson om ett då nyrenoverat åttkantigt brunnshus i Österby bruk i norra Uppland, byggt 1740. I Rättvik finns en liknande brunns-paviljong bevarad till eftervärlden. Den kallas "Hvilan" och är den enda kvarvarande resten av Lerdals kallvattenkurinrättning som hade sin storhetstid kring 1850. Från 1850 var också den åttkantiga brunns-paviljongen i västerbottniska Ånäset, numera riven. Jag återkommer till Lerdal och Ånäset senare.

Amerikanen Dean MacCannell introducerade i sin bok, *The Tourist* från 1976, en teoretisk modell, "*sight sacralization*", för hur en plats genom en process av sakralisering gradvis går från relativ okändhet till en status av *attraktion*. Förutom *besökaren* och *platsen* måste där också finnas olika former av *markörer* med funktionen att marknadsföra platsen.

MacCannell utskiljer fem steg i denna process, varav de tre första är fullt tillämpbara på de platser det här är fråga om. Första fasen är den markerande *namngivningen* – utan namn får vi ingen gemensam föreställning om en plats. Den andra är *avgränsningen / upphöjelsen*, alltså den fysiska synliggörande inramningen av platsens särart och skyddsvärde, men också den mentala upphöjelse som sker exempelvis genom ett väl-

signande godkännande av platsens värde som vallfartsort, tillhandahållet av auktoriteter som Urban Hjärne eller Jöns Jacob Berzelius.

Den tredje fasen är *skrinläggande*. MacCannell talar om bokstavligt skrinläggande av relikter, men man kan kanske också se hela brunshuset som ett skrin och då även tänka sig ett mer bildligt skrinläggande i form av rykten om platsens undergörande krafter.

Fas fyra och fem, *mekanisk återgivning* (reproduktion) av platsen i form av fotografier och trycksaker respektive *social återgivning* i form av namnspridning från platsen till andra företeelser i samhället, faller utanför denna artikels ramar (dessa faser kan dock urskiljas hos stora brunnsorter som Loka och Ramlösa, vilka tidigt började återges såväl mekaniskt som socialt, inte minst i mineralvattenflaskans form).

Detta är som sagt bara en modell, men den väcker tankar och visar på den religiösa dimension som genom alla tider kännetecknat vårt vallfärdande fram till dagens turism. Samtidigt kan man fråga sig hur allmogen förhöll sig till de högre ståndens iver att upphöja hälsokällor till hälsobrunnar. De sistnämnda hade sina ideal och förebilder söderifrån, medan nödvändigheten av överbyggnader knappast var lika uppenbar för lokalbefolkningen. De hade ju använt sina offerkällor i det fria sedan århundraden.

Jag kommer inte att orda mer om MacCannells sakraliseringsteori här, utan överlämnar till läsaren att fundera över dess tillämpbarhet. Om den fjärde fasen, mekanisk reproduktion, kan framhållas att exempel på sådan är omnämmanden i resehandböcker och andra litterära skildringar. Som vi skall se är sådana omnämmanden ganska sparsamt förekommande för norrländska brunnsorter. Detta var också före turistbroschyrernas tid.

Några tidiga hälsobrunnar efter 1820

Tidigt ute i samband med 1820-talets återuppväckta intresse för mineralbrunnar var provinsialläkaren Carl Jonas Genberg i Skellefteå, som år 1825 anlade "Skellefteå Brunns- och Badhusinrättning". Troligtvis hade han låtit sig inspireras av den nya brunnsinrättning som självaste Berzelius både utformade och sedan även för eget bruk anlätade på Karl XIII:s torg i Stockholm. Denna brunn i nuvarande Kungsträdgården öppnade 1823.

Platsen för Skellefteås brunn var nära Klockarbäckens utlopp i älven i det nuvarande Nordanåområdet. På en karta från 1827 över fiskeförhållandena i Skellefte älv finns redan ett "Badhus" inritat där de nedre fågeldammarna i Nordanåparken idag är belägna, alltså bara ett stenkast från älven. Ett par hundra meter uppströms finns ett "Brunshus" inritat på norra sidan av Klockarbäcken, byggt över den kallkälla som togs i anspråk. Därifrån löpte en rak promenadväg söderut längs en fastighetsgräns till den östra ändan av den gamla kyrkstaden, "Bonnstan". Skellefteås första badhus, uppfört 1826, torde ha varit ganska unikt för sin tid i övre Norrland.

Även järnkällorna i Ytterån i Jämtland sägs ha upplevt ett uppsving i början av 1820-talet, i samband med bruksrörelsens expansion där. På motsvarande breddgrader i Finland fanns mineralbrunn med brunns hus i Uleåborg vid samma tid, och Nykarleby hälsobrunn lockade till sig en lång rad stånds personer, inte minst under åren 1811-1831 då Zacharias Topelius d.ä. var stadsläkare där. En kägelbana anlades 1836. Från året 1817 finns en bevarad förteckning över Nykarlebys brunns gäster, som detta år uppgick till 45 personer från Vasa i söder till Kemi i norr. En tidningsannons från 1820 om brunns drickningen vid Nykarleby lockar dessutom med saltsjöbad i "en mycket vacker skärgård". Detta var alltså långt

innan man i Sverige på allvar förmått upptäcka kustlandskapets skönhet.

Hälsobrunnen i Umeå stad omtalas av den tyske resenären Friedrich Wilhelm von Schubert år 1817: "Öfver källan är en träbyggnad. För öfrigt är hon föga mineralhaltig men begagnas likafullt." Jämmt fyrtio år senare skriver umeprästen J.A. Linder att "under sednare år är äfven ett badhus inrättadt nära derintill".

I Umeå fanns också en hälsobrunn på Ön i Umeälven, vilken enligt Linder var stadens mest besökta. *Pehr Stenbergs Umebeskrivning* från 1800-talets början beskriver den som "skäligen god" och omnämner ett "Bruns-hus". Redan på en avvitringskarta för Ön från 1783 finns denna brunn markerad med en fyrkant och ordet "hälsobrunn". Dess minne vårdas än idag av boende på Ön som satt upp en skylt på platsen. Enligt en läkarrapport från 1818 hade även Hudiksvalls hälsobrunn ett brunns-hus. Det förföll och ersattes med ett nytt år 1835. I Skellefteå förföll brunnsverksamheten efter att doktor Genberg år 1832 avflyttat till Umeå. En brunn utan respekterad brunnsläkare fick snabbt svårigheter att upprätthålla sin status.

En glimt av tron på brunnsdrinkningen kring år 1810 får man av en uppgift i Bygdéns *Härnösands stifts herdaminne*. Pastor Erik Rehn i Åsele vistades sommaren 1811 i Nätra (Bjästa) för brunnsdrinkning och avled där under pågående brunnstermin den 30 juli. Nätra hade vid denna tid flera kända hälsokällor, men såvitt man vet var ingen av dessa försedd med brunnsöverbyggnad.

1830-tal

I *Norrlands Tidningar* för den 14 maj 1836 annonserade provinsialläkare Åkerblom i Sollefteå att av honom anordnad brunns-

drickning vid den nu återupprättade Sångå hälsökälla invid Ångermanälven skulle komma att inledas denna sommar, den 21 juni. Åkerblom lockade även med gyttjebad. Möjligen fungerade Härnösands hälsobrunn som hans närmaste förebild.

Gefle Weckoblad hade en mycket intressant annons införd den 14 juni 1834. Där berättas att brunnsdrickningen vid Hillevik äger rum från den 26 juni och en månad framåt, men också att man erbjuder varma och kalla bad och att där finns en "Saltsjöbads Inrättning" som får begagnas "så länge årstid och väderlek sådant medgifver". I bruksorten Hillevik verkar havsbad ha dragit minst lika mycket folk som brunnsinrättningen. År 1849 omtalas i en läkarrapport att ett badhus för dessa "hafwattenbad" finnes i Hillevik. Av provinsialläkare Bäckströms rapport från 1852 framgår att hälsokällan där först under senare år börjat begagnas mer flitigt, och av 1855 års rapport framgår att stadsborna från Gävle nu badar i havsvatten även på andra ställen längs kusten.

Staden Gävle hade det uppenbarligen bättre ställt med havsbadsmöjligheter än exempelvis finska Åbo, där man i *Åbo Underrättelser* den 29/6 1852 klagar över "bristen på närbelägna saltsjöbad". Om detta hade man i Åbo börjat drömma efter sommaren 1836, då staden fick sin första reguljära ångbåtsförbindelse. Planerna beskrevs i *Åbo Tidningar* 9/6 1838 under rubriken "Några tankar om de lämpligaste utvägar att för oss Åboboer organisera en saltsjöbad-inrättning".

Omedelbart under annonstexten i nyssnämnda *Gefle Weckoblad* ges upplysningen att: "Ångfartyget Oscar afgår från Stockholm till Gefle nästa Lördag den 21 juni". Denna Oscar var något så märkvärdigt som Norrlands första ångbåt, insatt på trafik Gävle-Stockholm redan 1832. Nu blev det aldrig så att Oscar återkom till Gävle. Under måndagen den 16 juni 1834 eldhärjades ångbåten och sjönk i hamnen nedanför Logården i Stockholm, och Norrland var nu åter utan ångbåt.

Sommaren 1837 hände så något oerhört betydelsefullt för

Norrlands utveckling. Detta år infördes reguljär ångbåtstrafik på Bottenhavskustens hamnar, och torsdagen den 22 juni nådde hjulångaren *Norrland* Härnösand under sin jungfruresa norrut. För befolkningen var en ångbåt en stor sensation, och flera kvinnor bland åskådarna sägs ha svimmat av den första aanblick. Från detta år blev det alltså betydligt lättare att sommartid förflytta sig längs norrlandskusten.

Hur Härnösands hälsobrunn såg ut just år 1837 får vi besked om av Elias Ferdinand Kempe som vistades där detta år. Kempe skriver i sin dagbok (återgiven av Manne Hofrén) om stadens brunnshus att det är en "simpel träbyggning, tom nere och med en rymlig sal uppe, som kallas Brunnsalong". Vid Kempes besök i april erbjöds i salongen föreställningar av en kringresande teater. Han skriver också att "den övre våningen begagnas till promenadplats, då vädret ej tillåter en att taga behövlig motion ute i den mitt emot liggande 'Gröna gången'".

Promenader och lustresor

Promenader intog en central plats i kurortskulturen, och förutom en grönskande allé borde där också finnas gungor, karuseller och en ordentlig kägelbana. Den 11 juni 1837, då ångaren *Norrland* ännu ligger infrusen i havsisen utanför Öregrund, går unge herr Kempe till broderns lantställe Kapellsberg på Härnön och spelar kägel med ett par vänner. Den 22 juni kommer så äntligen ångbåten, och bland passagerarna återfinns bl.a. en tysk och en österrikisk turist på väg till Torneå och midnattssolen. Tysken vill också bese Jämtland, skriver Kempe. Följande dag företar Kempe en lustresa med den likaledes helt nyinsatta ångbåten *Strömkarlen*, vars huvudsakliga uppgift annars är att bogsera virke och annat gods på Ångermanälven. Lustresan går upp till Häggvik, idag känd som den absolut mest klassiska

utsikten inom Högakustenområdet.

Den 22 och 29 april 1837 hade *Norrlands Tidningar* som brukligt var en annons om den kommande brunnssäsongen i Härnösand. Man gjorde inte bara reklam för ortens järnhaltiga källvatten utan kunde också i såväl Härnösand som Sundsvall erbjuda servering av "för dagen preparerade artificiella helsovatten, såsom Pyrmonter, Spaa, Marienbader Kreutzbrunn och Ferdinands quelle, Seltersvatten o.s.v. af lika god qualité, som de på andra orter kunna erhållas". Även bad av alla slag i ett propert badhus erbjöds. Samma annons utlovade också möjligheten att "nästan dagligen, om så önskas, göra promenader till sjöss på ångfartyget *Strömkarlen* efter våra kuster, och på den Majestätiska Ångermanelfven beundra en Schweizisk natur och ett bland Sveriges skönaste landskap". Dessa ord om landskapets naturskönhet går direkt tillbaka på vad den tidigare nämnde von Schubert skrivit i sin skildring från år 1817. Annonser avslutas med anvisning om var man anskaffar "tjenliga rum". Från år 1837 kan också noteras att Nykarleby hälsobrunn hedrades med besök av Zacharias Topelius och att många svenskar passade på att lustresa med ångaren *Norrland* från Umeå till Vasa i början av juli. Detta enligt *Norrlands Tidningar*.

Tio år senare, 1847, omtalar Abraham Bohllins *Handbok för resande i Sverige* att Härnösands hälsobrunn har "en vacker promenad, den s.k. Stadsträdgården". En av dem som nyttjade brunnen var fröken Fredrika Forsberg, som i ett brev av den 16/8 1840 till den i London boende fästmannen Per Erik Svedbom skriver: "Jag mår, Gud ske lof, förträffligt af min brunnsdrickning, ehuru brunnssällskapet just lite rumlade i år med sina evinnerliga kaffekalaser och tillställningar." 1840 års brunnstermin varade mellan första och sista juli, och man kunde alltså även köpa brunnsvatten på flaska. Tydligt dracks det också rätt mycket kaffe.

Av Philip Alforts *Handbok för brunnsgäster* från 1842 framgår

att Sångas brunnsgäster erbjöds kaffe såväl till frukost som efter middagen. Även vin kunde man få serverat i Sångå. Samma år skriver Maurits Gillberg i Härnösand i *Norrlands Tidningar* för den fjärde juni att de artificiella vattnen serveras från första till sista juli på ortens brunnsinrättning samt att vattnen kan rekvireras på flaska till landsorten.

Bland de krämpor som dessa brunnskurer ansågs kunna bota var det tre som oftast framhölls, nämligen gikt, reumatism och magåkommor. En vanlig vistelsetid vid den tidens brunnar var två eller flera veckor, och priserna sattes efter betalningsförmåga utifrån en fastställd prislista. Kvinnorna var i majoritet bland brunnsbesökarna, åtminstone vid 1800-talets mitt då deras andel ofta var 60 % eller mer.

Skellefteå hälsobrunn och den intensifierade ångbåtstrafiken

Skellefteå hälsobrunns egentliga storhetstid sammanfaller med provinsialläkare Johan Daniel Lindströms tjänstgöring på orten. Han kom dit 1842, samma år som handelsmannen Didrik Gebhardt köpte den befintliga brunnsbyggnaden. Åren 1844–1850 kunde Lindström inrapportera inte mindre än 100–120 brunnsgäster per säsong. Artificiella mineralvatten såldes fr.o.m. 1844, möjligen tidigare, och sommaren 1847 kunde Lindström notera gäster från såväl Umeå stad som socknarna Nysätra, Lövånger och Burträsk. Det året var kanske det bästa, och till det bidrog förmodligen att Gebhardt låtit uppföra nya brunnsbyggnader.

Samma år rapporterades från andra sidan Kvarken i *Wasa Tidning* att det brunnshus för beredning av artificiella vatten, som helt nyligen byggts i staden, nu slog upp sina portar. Vattendrickningen där inleddes den första juli med den blygsamma tillströmningen av blott fyra brunnsgäster. Efter avslutad

brunnstermin konstaterade samma tidning den 11 september 1847 att det nu åtminstone kommer att ges teaterföreställningar i brunnshuset, "som sålunda under hösten får se litet lif inom sina väggar, medan sommaren gaf det åt endast 15 brunnsgäster".

Följande år rapporterar tidningen *Ilmarinen* från Vasa att brunnsgästernas antal nu den åttonde juli stigit till sexton och att "nya gäster tillkomma dagligen". Några år senare, 1851, skriver samma tidning redan den 21 juni att uppemot 20 brunnsgäster under gemensamma ansträngningar och nöjen nu nyttjar brunnslokalen. Från det lika nordligt belägna Kuopio i Finland rapporterar *Kuopio Tidning* den 24/7 1852 att ortens nya apparat för artificiella mineralvatten nyttjas av ca 60 personer, medan ca 80 gäster begagnar surbrunnen.

Samtidigt minskar besöksfrekvensen i Skellefteå från år 1851 och framåt. Doktor Lindström själv reser sommaren 1851 till Tyskland för att kurera sig, något som knappast är bästa tänkbara reklam för Skellefteå hälsobrunn. Bättre går det då för Sångas hälsobrunn i Ångermanland, där provinsialläkare Carl Magnus Åkerblom är den drivande eldsjäl. Där ligger genomsnittet besökare på 100–150 personer åren 1845–1861. År 1853 bygger Åkerblom ut för att kunna erbjuda bättre in- kvarteringsmöjligheter. En besökare år 1850, Fredrik Bernhard Cöster, skriver om Sångas brunn att "den berömmes så väl för sitt välgörande vatten som sina förträffliga bad".

Man kan notera att dessa två hälsobrunnar alltså stod under uppsikt av ortens läkare, medan de kallvattenkuranstalter jag tar upp längre fram i flera fall uppstod som alternativ till den rådande läkekonsten. Detta hindrade dock inte Åkerblom i Sångas att från och med 1857 även erbjuda kallvattenkurer.

I 1849 års provinsialläkarrapport från Gävle sägs om Hilleviks hälsobrunn att man där kan erhålla "hafvattenbad" i ett "för ändamålet arrangeradt Badhus". Där berättas vidare att

även Valls hälsokälla i Ovansjö (Storvik) blivit överbyggd med en salong till brunnsgästernas bekvämlighet, alltså ett brunnshus.

Under 1850-talet beklagar sig doktor Lindström i Skellefteå i sina provinsialläkarrapporter över kvacksalvaren Arvid Gustav Dahlberg, bonde i Dalbäck i Byske. Dahlberg hade en gång varit i Stockholm, och efter det kom han att utvecklas till självutnämnd kurläkare. En källa i närheten av hans gård utrustades med spång och träbänkar och användes av Dahlberg och hans patienter som hälsobrunn. År 1860 meddelade Lindström att Dahlberg var vid vite förbjuden att praktisera som läkare, men troligen fortsatte han med sina hälsokurer livet ut. Själv uppnådde han i alla fall en relativt hög ålder. Dahlberg dog 1881, 82 år gammal. En samtida kvacksalvare var torparen Pål Zackrisson i Sveg, som i en läkarrapport från Härjedalen år 1852 uppgavs hålla en hälsokälla "i stort rop" i Svegs östra utkanter.

Skellefteå hälsobrunn fick efter 1853 problem med vattentillgången. Orsaken var att pastorsboställets innehavare, Nils Nordlander, använde bäcken uppströms till översilning av sina vidsträckta ängsmarker. Nytt för år 1855 vid brunnen var att man även kunde bli serverad Karlsbadervatten. I maj samma år annonserade apotekaren i Piteå, Gustaf Ekman, i ortens tidning följande: "I undertecknads trädgård kommer åtskillige kalla mineral vatten att serveras directe från aparater under instundande Brunstermin. När brunsdrickningen börjar kommer framdeles i tidningen att anonseras."

Nedgången i besöksfrekvensen i Skellefteå från och med 1851 kan möjligen delvis också förklaras av det nu kraftigt ökande resandet med ångbåt. Efter *Norrland* år 1837 hade *Örnsköld* tillkommit år 1839, och sommaren 1850 kom de båda ångarna *Thule* och *Berzelius*. Alla dessa var hjulångare, och *Berzelius* kunde ta upp till 500 passagerare. Vid 1850-talets mitt kom så propellerångaren *Sundsvall* och hjulångaren

Niord, men ångaren *Umeå* gick i kvav redan under sitt första år, hösten 1856.

Detta var under den begynnande trävarurushen längs Norrlandskusten, och från 1850-talet och framåt var ångbåts-
trafiken mycket livlig. Åren 1855–1858 kom ångarna *Söderhamn*, *Hernösand*, *Hudiksvall* och *Bråviken*, och från 1859 var det fyra ångare som tillsammans upprätthöll den reguljära trafiken mellan Stockholm och Haparanda: *Niord*, *Berzelius*, *Thule* och *Chapman*. Sommaren 1859 gjorde de sammanlagt 38 turer på denna trad. I början av 1860-talet kom "expressångarna" *Volontaire* och *Haparanda*, och 1864 gick *Thule* och *Berzelius* nonstop Stockholm–Umeå.

Den artificiella Nysätra brunnsinrättning

Nysätra Brunnsinrättning i Ånäset norr om Robertsfors hade sin storhetstid åren 1850–1862. Ånäset utgjorde vid denna tid något av centralort mellan städerna Umeå och Skellefteå. Inrättningen tillkom 1850 på initiativ av ortens apotekare F. C. Kron. Kron var verksam åren 1846–1856 i Ånäset, och hans efterträdare Valentin Kraak åren 1856–1862. Under Krons och Kraaks tid noterar provinsialläkare Jonas Risberg i sina årsrapporter att "Kalla artificiella mineral-vatten beredas och tillhandahållas på Apotheke".

Nysätra var med andra ord en helt artificiell hälsobrunn och när Kron kläckte idén att uppföra en brunnsalong, där han "medelst apparat" skulle servera Marienbadervatten samt tillhandahålla soda- och seltersvatten på butelj, var också det främsta syftet att bereda ortens herrskapsfamiljer "ett litet angenämt sommarnöje". Brunns-paviljongen uppfördes ett stenkast från Krons apotekshus, och man anlade också den obligatoriska kugelbanan strax intill.

Hälsobrunnar har av hävd alltid varit öppna för alla klas-

ser. De inskränkningar som funnits i tillträde har bestått i uppdelning av dygnets timmar för samhällets högre och lägre klasser. Så icke i Nysätra, där det endast var förbehållet de få aktieägarna och deras familjer att nyttja den låsförsedda brunnssalongen. Nu fanns det ju inte heller någon naturlig hälsokälla med nedärvda traditioner där på orten.

Extra högtidligt i Nysätra blev det i slutet av 1858 års brunnstermin, då självaste kronprins Karl (XV) under en turistbetonad norrlandsresa hedrade platsen med ett besök. Det var i början av augusti, och kammarherre Fritz von Dardel har i sina minnen skildrat folklivet kring den gulmålade åttkantiga societetspaviljongen på Enbergs holme.

Vid det kungliga besöket gick hälsobrunnen under namnet *Tivoli*, ett namn som möjligen funnits med redan från start. Förebilden var uppenbarligen det grönskande förlustestället Tivoli på Djurgården i Stockholm, som öppnades i maj 1849. I Nysätra höll man dock inte som på Djurgården portarna öppna för de fattiga. Doktor Risberg förbigick också denna hälsobrunn med tystnad i sina årliga provinsialläkarrapporter, trots att hälsobrunnar och badorter fr.o.m. år 1851 hörde till de företeelser provinsialläkarna var skyldiga att redovisa. Fritz von Dardels skildring från Nysätra brunn 1858 följer här i sin helhet, hämtad ur hans *Minnen* (1911, 171):

[D]å vi kommo till Nysätra hälsobrunn framträdde plötsligt ur en grupp högtidsklädda brunngäster ortens läkare, en jovialisk herre i doktorshatt, och omfamnade Malmsten [livmedikus Per M.]. "Se god dag, Pelle", ljöd det och besvarades med ett "Är det du. Kurre? Så roligt att råka dig". "Vi få lof att dricka ett glas punsch på det". De hade ej träffats sedan studenttiden; prinsen och hans svit följde nu med, och snart voro vi i samspråk med brunnssoieteten. En ung dam anförtrödde mig, att brunnsläkaren på platsen [Jonas Risberg] var mycket

omtyckt, men att man i glasögonens läge på hans näsa hade en säker barometer, som patienterna alltid rättade sig efter. Sutto dessa på sjelfva näsroten, var han spik nykter och dugde ej som läkare; hade de halkat ner till nästippen, var han drucken och farlig att konsultera; men befunno de sig midt på näsan, så hade han fått lagom med punsch och var då en ovanligt skicklig läkare. För tillfället sutto de redan ett stycke nedanför näsans mitt, men samtliga brunnsgästerna sågo så friska ut, att vi lämnade dem utan farhågor.

Kallvattenkuranstalter i norrländsk tappning

Med 1850-talet kom också kallvattenkuranstalterna till Norrland. Söderöver hade de funnits sedan början av 1840-talet, och i Lerdal i Rättvik hade en kallvattenkurinrättning tagits i drift år 1848. Denna badinrättning var i stor utsträckning till för ortens obemedlade, och mannen bakom det hela var läkaren och nykterhetsvännen Carl Johan Wettergren. Sommaren 1849 fick Lerdal besök av självaste H. C. Andersen, som skildrat livet på kuranstalten i sin bok *I Sverige från 1851*. Jag citerar här ur en upplaga från 1964: "[D]en är bekvämt och bra inredd, med trevliga rum, läsesal och badkamrar. Därinne kan du få se dalamumier, – livslevande, frisktblomstrande, rödkindade män, insvepta i filter, blott huvudet är fritt; det är badgästerna som nyss är komna opp ur kallbadet. Vattenkuranstalten i Rättvik är precis lik den i Gräfenberg i Schlesien. På bordet i läsesalongen ligger böcker och tidningar; här får du på nytt fatt i trådarna till den brusande, oroliga världen, tvärs igenom det tryckta ordets elektromagnetiska ström förnimmer du vad som rör sig och sker därute, och hastar åter till naturen, till solskenet, björkdof ten vid Siljans klara sjö."

Lerdal fick ett kort liv. När norra Sverige sommaren 1854

fick sin första kallvattenkuranstalt, den i Sundsvall, var doktor Wettergren på grund av Krimkriget kommenderad till Stockholm. Lerdalsinrättningen var då redan mer eller mindre nedlagd i brist på nödvändiga medel från länets styrelse och år 1857 hade all verksamhet upphört.

I Sundsvall hette eldsjälens J. A. Lagerträd. Som ansvarig läkare verkade Lagerträd i likhet med Wettergren även för friskvård åt de fattiga. Ett stort brunnshus med parkanläggning hade uppförts redan 1853, och i parken ordnades senare med schweizeri (dvs. servering), sommarteatr och ridhus. Tidningen *Gefle* skriver den 19 augusti 1854 om Sundsvall: "Att härvarande vattenkurinrättning vinner allt större förtroende kan man märka så väl af det betydliga antal kurgäster som detsamma under sommaren begagnat, uppgående till omkring 150, och hvilket antal varit vida större om vattentillgången det medgifvit, utan ock af de redan sporda välgörande verkingarna af kurens användande."

Vattnet leddes fram i ledningar från källor i närheten, men redan från början uppstod alltså problem med vattentillströmningen (liksom i Skellefteå vid samma tid). Det var också så och så med parkanläggningen, rapporterar botanisten N. J. Andersson i kalendern *Svea* 1862 efter ett besök i staden sommaren 1860. Denne Andersson var efter egna färder upp till Kvikkjokk somrarna 1843 och 1845 vår förste store ivrare för turistresor till lapplandsfjällen. Hans uppsats "En sommartur till Åreskutan" i kalendern *Svea* innehöll de första mer spridda illustrationerna av den tidens två främsta norrländska turistattraktioner, Åreskutan och Tännforsen.

Kallvattenkuranstalternas öden hängde intimt samman med enskilda eldsjälares förmåga att väcka och upprätthålla intresse för verksamheten. Den stora förebilden för alla var den tidigare nämnde doktor Johan Olof Lagberg i Söderköping, vars exempellösa framgångar med sin år 1842 inrättade kallvattenkurinrättning snabbt gjorde honom herostratiskt

ryktbar. Söderköping kom att följas av en rad liknande anstalter i landet, varav flera återfanns i Norrland. Vid sidan av Sundsvalls storslagna anläggning fanns en rad idag fullständigt bortglömda men ganska kuriösa kallvattenkuranstalter, skapade av en brokig skara lokala storheter.

Norrlands allra första kallvattenkuranstalt vid sidan av Sundsvall var det lilla ångermanländska Finnborg, som återfanns mellan dagens E4 och Skrikesjön strax norr om Bjästa. Mannen bakom Finnborg var den välbeställda lärftthandlaren och kyrkvärden Erik Norberg, död 1871. Jag citerar N. J. Nätterlunds ord i *Norra Ångermanland* från 1925: "För ca 50 år sedan fanns här i byn intill Tjärn en badort med hotell och restaurant, som var rätt så mycket frekventerad, inte minst av bönder från fjällsocknarna, som hade sålt sina stora skogar och pängarna brände [i fickan] och kanhända det även fanns någon slags viss törst, som behövde släckas. Nu är allt borta."

Finnborgs badhus med dusch låg mot sjön öster om landsvägen, och hotellet väster därom. Levertin skrev 1883 om tillkomsten av anstalten att den föranleddes av "egen sjuklighet och en allmänt uttalad åsigt om behovet". Norberg byggde upp det hela på egen bekostnad, och anstalten expanderade och överlevde samtliga övriga norrländska kallvattenkuranstalter från 1850-talet. Först under 1880-talet upphörde verksamheten.

Jämtländska och andra kallvattenkuranstalter

Den första kallvattenkuranstalten i Jämtland grundades av prästsonen Karl Johan Edvall från Oviken. Edvall (1826–1908) var student i Uppsala under 1840-talet, och han blev en hängiven beundrare av doktor Lagbergs tankar om vattnets helande kraft. Edvall avbröt snart präststudierna och begav sig upp till sina hemtrakter, där han under 1850-talet kom att skörda fram-

gångar som fritänkande lekmannapredikant. Sommaren 1855 fann Edvall öster om sjön Näktens nordspets en frisk källa i närheten av Kullstatjärnen, och redan i början av juni följande år öppnade han på denna plats anstalten Kullstabergh.

Om Kullstaberghs uppgång och fall har vi kunskaper tack vare provinsialläkare Erik Magnus Grenholms årsrapporter. Grenholm var liksom Edvall prästson från Storsjöbygden, och det var Grenholm själv som skötte läkarvården i Kullstabergh sommaren 1856. Trots dåligt väder nyttjades anstalten detta första år av över hundra personer, "mest af allmoge".

Två år senare tvingas Grenholm dock konstatera att Kullstabergh i sitt ofullbordade skick "ingen framtid har att emotse". Allmogen söker sig i första hand till de gamla beprövade hälsokällorna i Ytterån och Månsta (Näs). År 1860 skriver Grenholm att verksamheten vid Kullstabergh är helt nedlagd. Edvall har då lämnat Jämtland för att till slut ta prästexamen. Den svenske baptistpionjären Anders Wiberg besökte Kullstabergh 1867, liksom Wibergs lärjunge och minnestecknare Jonas Stadling. Anstalten gick då på sparlåga och var mer av mötesplats för den s.k. läsarrörelsen. I årsboken *Jämten* från 1987 finns den förvånansvärt stora huvudbyggnaden vid lilla Kullstabergh återgiven i bild (i Eva-Brita Jonssons artikel).

En kallvattenkuranstalt i Ångsätter i Ljusdal anlades i början av 1860-talet av Wilhelm Broberg från Hudiksvall. Broberg (1827-1884) var jämnårig med Edvall och skrevs liksom denne in som student i Uppsala år 1847. Han var sedan verksam bl.a. som vaccinatör, men i provinsialläkarrapporterna kallas Broberg åren 1860-1864 för kvacksalvare. Hans lilla kallvattenkuranstalt omnämns helt flyktigt år 1869.

I Glösbo mellan Bollnäs och Söderhamn fanns en liknande anstalt. Alfred Levertin skriver 1883: "I medlet af 60-talet inrättades i Glösbo en kallvattenkuranstalt, som förestods af en person, som varit badare i Söderköping. Anstalten stod under tillsyn af Dr J. A. Borgman i Bollnäs. Uti rapport för 1871

säges, att Glösbo varit mycket besökt.”

I Ransjö, Härjedalen, inrättades år 1862 en kallvattenkuranstalt. Initiativet kom från en ung bonde i byn, som enligt J.A. Piscators provinsialläkarrapport från Vemdalen för 1862 ”inhemtat idén från Kullstaberger kallvattenkur Jemtland”. Den nytillträdde Piscator talar sig i årsrapporten varm för en flyttning av provinsialläkarestationen till denna natursköna plats, och att det är otvivelaktigt att vattenkuranstalten med sina ångbad och sin dusch, ”understödda af hydroterapiens öfriga resurser”, skulle vara av mycken nytta för många sjuka. Åren 1864–1866 besöks anstalten av upp till 30 badgäster, men efter nödåret 1867 tycks verksamheten ha ebbat ut. Det faktum att Vemdalen byter provinsialläkare i stort sett varje år främjar förmodligen inte inrättningens verksamhet.

Doktor Åkerblom i Sollefteå tillämpade från år 1857 vid Sänga brunn ”kallvattenkurer i inskränkta skala”. I lilla Bodum som avsåndrades från Sollefteå 1861 anlades detta år en anspråklös kallvattenkuranstalt. I det fallet var det doktor Otto Sillén som låg bakom. Besökssiffrorna åren 1862–1866 var som följer: 19, 11, 5, 8, 0. Med andra ord ingen direkt succé. År 1867 skriver Sillén att kallvattenkuren ”har blifvit indragen af brist på besökande och egarens derå lidna förluster”.

Med den kallvattenkuranstalt som anlades av bonden Elias Olofsson på gården Eggens ägor år 1866 blev Mörsil först ut som mer framstående kurort och turistort i Jämtland. Bl.a. följande utbud fanns 20 år senare på orten enligt den upplaga av *Sverige, illustrerad handbok för resande* som kom år 1886: ”två stora jernvägshotell, ett sanatorium samt badinrättning, der de flesta vanliga bad serveras, societetslokal och i öfrigt tillräckligt med bostäder, läkare, apotek, en mindre teater m.m.”. Redan 1866 fanns såväl artificiella mineralvatten som ”Karbad, Sittbad, Inpackningar, alla slags Duschar, Ångbad och Varmluftsbad, samt tvenne rymliga Bassiner med ständigt

rinnande vatten". Detta var alltså i 1860-talets Mörsil. Eggens badinrättning var som mest anlitad under 1870-talet och enligt Erik Olsson, som själv arbetade där en tid, kom herrskap dit från såväl Norge som Finland.

Mest omskriven av alla dessa "kurdoktorer" är Isak Dellén, mjölnare från Ljustorp norr om Timrå. Delldén (1823–1877) härstammade från Bjällsta i Indal i Medelpad och flyttade år 1862 med hustru och två döttrar till Rossvik i ångermanländska Nora. Där inrättade han enligt vad provinsialläkare Carlgren skriver år 1863 "en wattenkuranstalt der han om sommaren emottager patienter särdel. från widt aflägsna trakter, der hans rykte hunnit blifva nog stort". Delldén var egentligen mjölnare och drev kvarnen i Rossvik, nära invid kustlandsvägen.

År 1868 flyttade Delldén tillbaka till Ljustorp (Skäljom), där "Delldéns hälsokälla" ännu vårdas av hembygdsföreningen. Delldén förekommer också i flera av J. R. Sundströms en gång så folkkära böcker om Janne Vängman. En av Sundströms historier handlar om "Sjömans & Däldéns lasarett och vattenkuranstalt" (Sundström 1946).

Epilog

1860-talet kan i det stora hela sägas vara de norrländska hälso-brunnarnas och vattenkuranstalternas sista decennium, även om framgångsrika undantag som Eggen och Finnborg fanns. Från såväl Sundsvall som Skellefteå rapporteras år 1870 att brunnsanläggningarna är i mycket dåligt skick, och i Hillevik och Härnösand förfaller brunnarna trots vissa upplivningsförsök under 1860-talet. Sånga hälsobrunn kämpar på i ny regi. "Efter doktor Åkerbloms död 1864 förföll inrättningen alltmera", skriver Levertin 1883.

I första upplagan av *Sverige, illustrerad handbok för resande*,

utgiven av Gustaf Thomée år 1866, finner man i slutet en förteckning över "Sveriges viktigaste Brunns- och Badorter". Bland alla de stora namnen som Loka, Medevi, Ronneby och Ramlösa finner man där också Sundsvalls vattenkuranstalt. Efter doktor Lagerträd var det läkaren A.F. Christiernin som åren 1864-1870 höll ställningarna i Sundsvall, innan verksamheten till slut lades ned.

En glimt från Hilleviks hälsobrunn norr om Gävle en söndag i juli 1863 ges av kolportören Per Pehrsson i hans skrift *P.P. Ungdomsminnen* från 1903. Av Pehrssons skildring framgår att brunnshuset nu användes till allt annat än vattenkurer. Pehrsson representerade den skara som använde huset för predikningar, medan det andra sällskapet denna söndag bestod av danssugna gävlebor, försedda med både spelmän och starka drycker. Levertin skriver om denna hälsobrunn att den år 1861 hade 100 besökare men sju år senare rapporterades vara stadd i förfall.

Ragunda i Jämtland påstås i litteraturen ha varit utan hälsobrunn ända in på 1890-talet, men redan 1866 byggdes faktiskt ett brunnshus på hemmanet Hammaren i Ragunda. Satsningen hade föregåtts av ett möte år 1862, där kronolänsman Per Hoflin åtog sig att höra med dr Grenholm i Östersund om varför Kullstaber inte burit sig ekonomiskt. Vid samma tid fick finska Jakobstad ett åttkantigt brunnshus vid Kråkholms hälsokälla, enligt *Åbo Underrättelser* den 17/6 1865.

Från Gävle rapporteras åren 1867-1869 att apotekare Ahlström serverar naturliga och artificiella mineralvatten i Stads-trädgården och nu badas det allmänt på sommarställena vid havet.

Våren 1869 beklagar sig staden Vasas korrespondent i finländska *Hufvudstadsbladet* (30/4) över att: "Saknaden af en ordinarie kallvattenkurinrättning på orten är kännbar, ty ett badlif hörer onekligen till staffaget i sommarlifvet i en sjöstad *comme il faut*, nu i hela Vasa län hafva vi endast miniatyrin-

rättningar i den vägen, såsom i Kristinestad och Kaskö." När detta skrevs var dock storhetstiden för Bottenhavskustens vattenkuranstalter redan ute. Att söka sig ut i den friska luften blev från 1870-talet och framåt tidens melodi.

Källförteckning

Internetresurser och otryckta källor

Anno 1890 (Folkräkningen 1890): <http://www.foark.umu.se/folk/>
 Finskt Historiskt Tidningsbibliotek: http://digi.lib.helsinki.fi/index_se.html
 Historiska kartor: <http://www.lantmateriet.se>
 Medicinalhistorisk databas: <http://www2.histstud.umu.se/medhist/>
 Kungliga Biblioteket: Handskrift M.205: Olof Swartz. Dagbok från resa år 1780.

Tryckt litteratur

Ahlberg, Folke, Delldéns källa. I *Janne Vängman-sällskapets årsbok* 1979, 89–90.
 Alfort, Philip, *Handbok för brunnsgäster*. Stockholm 1842.
 Andersen, Hans Christian, *Resa i Sverige*. Stockholm 1964.
 Andersson, Nils Johan, En sommartur till Åreskutan [sign. "A."]. I *Svea* 1862, 43–69.
 Arbman, Olof Emanuel, Minnesord öfver hädangångna ämbetsbröder. I *Handlingar rörande prästmötet i Härnösand 1911*. Härnösand 1912, 113–168. (Behandlar Edvall på s. 141–145)
 Ask-Upmark, Erik, artikeln Badort i *Svensk uppslagsbok*, band 2, Malmö 1963.
 Axelson, Alfhild, *Det gamla Piteå. Del 1*. Piteå 1979.
 Axelsson, Henning, Kallvattenkur-inrättningen främjade Rättviks turistliv. *Falu-Kuriren* 16/12 1950.
 Berg, Carl-Henrik, Koleran i Norrland. I *Oknytt* nr 1–2 2001, 3–22.
 Berg, Carl-Henrik, Ångbåtsturismen fyller 180. *Västerbottens-Kuriren* 29/8 2001.
 Berg, Henrik, *Vattenläkaren*. Stockholm 1895.
 Bergmark, Matts, *Bad och bot*. Stockholm 1991. Faksimil av 2. uppl. 1964.
 Birck, Erik, *Nykarleby stads historia. Del 2, Tiden 1810–1875*. Nykarleby 1980.
 Bodén, Erland, När Nysätra hade hälsobrunn för socknens herrskapsfolk. *Västerbottens-Kuriren* 9/1 1970.

- Bohlin, Abraham, *Handbok för resande i Sverige*. Upsala 1847.
- Boström, Paul, Skickade patienterna att dricka ur källan. *Norra Västerbotten* 12/10 1979.
- Boström, Paul, Hälsokällan i Dalbäck. I *Meddelande, Västerbottens norra Fornminnesförening*, 43. 1981, 29–33.
- Brun, Olof, Hudiksvalls förste läkare och något om sjuk- och hälsovård i det gamla Hudiksvall. I *Hälsingerunor* 1981, 67–78.
- Bruzelius, Anders Johan, *Svensk läkare-matrikel. Tredje följden*. Stockholm 1886–1902.
- Bucht, Gösta, *Härnösands historia. Del 3* (av Harald Wik). Härnösand 1981.
- Bygdén, Leonard, *Härnösands stifts herdaminne*. Uppsala 1923–1926.
- Byske socken*, red. Ernst Westerlund. Byske 1958.
- Cöster, Fredrik Bernhard, *Myosotis*. Norrköping 1862.
- Dahlgren, Lotten, *Norrländska släktprofiler. Del 1*. Stockholm 1911.
- Dardel, Fritz von, *Minnen. Del 1, 1833–1861*. Stockholm 1911.
- Durie, Alastair J., The business of hydropathy in the north of England, c. 1850–1930. I *Northern History* 39 (2002), nr 1. S. 37–58.
- Elfstrand, Percy, Oscar, den första Gefleångbåten. *Gefle-Posten* 22/6 1928.
- Eriksson, Adolf, Brunnsparken eller Ramsele vattenkuranstalt. I *Ramsele Edsele bygd*. Ramsele 1970, 144–148.
- Eriksson, Stig Axel & Öhlund, Gösta, *Ånäset genom tiderna*. Bonässund 1997.
- Fjellström, Phebe, Sånga hälsobrunn. I *Dialekter och folkminnen*. Uppsala 2000, 103–106.
- Gefle* 19/8 1854. (Dagstidning)
- Gefle Weckoblad* 14/6 1834. (Dagstidning)
- Gustafsson, Gustaf, Trefaldighetskällor. I *Ångermanland* 1969, 73–122.
- Hedström, Einar, *Nykarleby, min barndoms och ungdoms stad*. Jakobstad 1958.
- Hofrén, Manne, *Nordsvenska studier och essayer*. Stockholm 1962.
- Hülphers, Abraham Abrahamsson, *Dagbok öfver en resa genom Norrland 1758*. Stockholm 1978.
- Jonsson, Eva-Brita, Dricka brunn. I *Jämten* 1987, 60–70.
- Lagerträd, Johan Abraham, Sundsvalls vattenkuranstalt åren 1854 och 1855. I *Hygiea* nr 5 1856, 257–282.
- Levertin, Alfred, *Svenska brunnar och bad*. Stockholm 1883.
- Levertin, Alfred, *Svenska brunnar och bad*. Andra upplagan. Stockholm 1892.
- Linder, Johan Anders, *Beskrifning öfver Ume socken och stad i Westerbottens län och första fögderiet 1857*. Umeå 1990.
- Linderström, J.S., Kullstaber badanstalt. *Gammalt och nytt. Sockenkrönika*

- för Näs församling. 1960.
- Lindroth, Sten, Johan Olof Lagberg. I *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 22, 1979, 38–41.
- Linusson, Lasse, Brunshuset invigs igen. *Arbetarbladet* 2/8 1991. (Österby/Dannemora)
- Lundin, Claes & Strindberg, August, *Gamla Stockholm*. Stockholm 1974 [1912].
- Löfblad, Hildegard, Badortsdyll kring sekelskiftet. I *Jämten* 1955, 91–104.
- MacCannell, Dean, *The Tourist*. New York 1976.
- Magnusson, Arthur, Historien om ett järnvatten [Ytterån]. *Östersunds-Posten* 2/1 1960.
- Mansén, Elisabeth, *Ett paradis på jorden*. Stockholm 2001.
- Modin, Erik, Sänga kyrka och dess hälsokälla. I *Svenska turistföreningens årsskrift* 1920, 115–129.
- Nikula, Oscar, *Åbo stads historia 1809–1856*. Åbo 1973.
- Nilsson, Johan Edward, *Sundsvalls historia. Del 5. Tiden 1862–1888*. Sundsvall 1943.
- Norlander, Emil, Djurgårdens Tivoli. I *Fataburen* 1936, 15–38.
- Norra Ångermanland. Del 1, Nätra älvdal. Utg. av N. J. Nätterlund. Örnsköldsvik 1925.
- Norrlands Tidningar* 1836–1842. (Dagstidning)
- Olsson, Carl-Gunnar, *Svensk kustsjöfart 1840–1940*. Stockholm 1997.
- Olsson, Erik, *Mörsils sockenkrönika*. Strömsbro 1905.
- Olsson, Olof, Dr Gissler "proberade" 1745 Härnösands hälsokälla. *Västernorrlands Allehanda* 24/12 1963.
- Pehr Stenbergs Umebeskrivning*, utg. av Margit Wennstedt. Umeå 1987.
- Pehrsson, Per, *P. P. ungdomsminnen 1858–1866*. Gefle 1903.
- Plagemann, C.J.F., *C.J.F. Plagemanns resor [...]. Band 1. Text*. Lund 1944.
- Renhorn, Gustaf, Skellefteå hälsobrunn. I *Västerbotten* 1923, 94–99.
- Renhorn, Gustaf, *Gamla stadsbor*. Del 1–2. Skellefteå 1945–1960.
- Renolius, Aron, Tivoli i Änåset. *Västerbottens-Kuriren* 15/8 1936.
- Rättvik. 2, Natur, näringar. Rättvik* 1961.
- Sacklén, Johan Fredrik, *Svensk läkare-historia*. Nyköping & Stockholm 1822–1853.
- Sacklén, Johan Fredrik, *Sveriges apotekare-historia. Ny följd*. Stockholm 1878–1881.
- Schubert, Friedrich Wilhelm von, *Resa genom norra Sverige och Lappland*. Stockholm 1825.
- Skelleftebygden* 1992. "Utdrag af Cartan öfver fiskerierna uti Skellefteålf" (1827, 37).
- [Stadling, Jonas], *Anders Wibergs lif och verksamhet*. Andra upplagan. Stock-

- holm 1916.
- Steckzén, Birger, *Umeå stads historia 1588–1888*. Umeå 1922. Faksimil 1981.
- Strandvik, Sofia, *Gästrikeberg*. Stockholm 2001. (Atlas över Sveriges bergslag)
- Sundqvist, Gösta, *Allt var inte bättre förr*. Sundsvall 1994.
- Sundström, J. R., *"Ljuger gör jag inte", sa Janne Vängman*. Stockholm 1946. (1. uppl. 1934)
- Sundsvalls historia. Del 1*. Sundsvall 1996.
- Sveriges apotekarhistoria. Band 4*. Stockholm 1922–1927.
- Sveriges läkare-historia. Ny följd*. Stockholm 1873–1876. (2 vol.)
- Sånga i dåtid*. [Sollefteå 1992]
- Sverige. Illustrerad handbok för resande*. Stockholm 1866. Ny upplaga 1886.
- Westerlund, Ernst, *Kolonisation, uppodling och utveckling*. Skellefteå 1973.
- Wettergren, Elis, *Kallvattenkur-inrättningen i Lerdahl*. Stencilupplaga 1957.
- Åhrman, L.E., *Beskrifning öfver provinsen Gestrikland*. Stockholm 1861.
- Övre Norrland förr i tiden. Nr 7: Läkare och sjukvård*. Umeå 1962.

SIGVARD BODIN

Salpetersjudning i Hälsingland

Bakgrund

Sverige förde från Gustav Vasas tid och åtskilliga år framöver ett flertal krig. Till detta åtgick stora mängder krut och en viktig beståndsdel i svartkrutet var salpeter. Tidigare hade man i stor utsträckning importerat salpetern från Tyskland, men i samband med krigen blev det ofta omöjligt att införa denna produkt från utlandet. Det återstod då att söka få till stånd en inhemsk produktion, något som resulterade i en mindre kemisk industri ute i socknarna.

Man hade tidigt uppmärksammat, att det bildades salpeter under ladugårdarna. Gustav Vasa, som alltid var klarsynt när det gällde rikets bästa, förklarade genast att jorden under ladugårdarna tillhörde kronan. Bönderna skulle leverera denna jord samt aska, halm, ved och gödsel till kronans salpeterverk. Så småningom – från 1642 – kom kringresande salpetersjudare ut till gårdarna och förrättade där sjudningen. Därigenom blev bönderna förpliktade att inte endast lämna nödiga råvaror utan även sörja för sjudarnas uppehälle. Man klagade allmänt på landsbygden över dessa pålagor och över att ladugårdsgolven bröts upp och inredningen förstördes. Sjudarna var inte heller så aktsamma med elden. De ställde upp sina pannor alltför nära bebyggelsen och orsakade ibland eldsvådor. Landets krigskollegium utfärdade 1763 en kungörelse, i vilken man gav viss ersättning till de bönder, som byggde sina ladugårdar så högt, att sjudarna kunde tillgodogöra sig jorden utan att behöva bryta upp golven.

Tillverkningen

Tillverkningen av salpeter var en ganska lång process, som fordrade vana av utövarna. Salpetern bildas i jord som innehåller organiska ämnen och kalium. För att göra jorden mera rik på salpeter tillsattes boskapsurin. En metod utvecklades att på konstlad väg bereda jorden i särskilda så kallade plant- eller salpeterlador. I dessa lador lades lämplig jord in tillsammans med diverse avfall, aska, ruttan halm och dylikt. Under nätterna kunde boskapen släppas in i ladan och berikade då genom sin gödsel jorden. Jorden skulle vändas med jämna mellanrum för att luft skulle kunna tränga ner i de djupare liggande jordlagren. Boskapens trampande hjälpte även till med luftväxlingen.

Efter något år var jorden färdig att användas till salpetersjudning. Man samlade då upp den i stora träsåar och i dessa skedde urlakning genom att vatten tillsattes. Havsvatten fick inte användas. Efter ett dygn tappades laken ur och samlades upp i ett annat kärl. Jorden kunde urlakas ett par gånger för att mesta möjliga salpeter skulle utvinnas. Den erhållna laken kokades sedan i stora vida kopparpannor, varvid vattnet avdunstade. Pannan skulle regelbundet skummas, så att all orenlighet försvann. Kokningen pågick under sex till åtta dagar, då elden måste vara ständigt brinnande. Därpå vidtog den så kallade krämpningen. Den tillgick så, att den erhållna luten upphettades igen. Det skedde först genom stark eldning och mot slutet med lindrig eld. Innan krämpningen påbörjades måste luten ha stått åtminstone några timmar för att klarna. Man gjorde vissa prov för att fastställa, när krämpningen hade pågått tillräckligt lång tid. När man placerade en droppe av luten på t.ex. en glasbit, skulle luten genast stelna. Det var tecken på att upp till 98 % av vattnet avdunstat. Man undvek att låta krämpningen pågå alltför länge, då detta kunde påverka salpeters kvalitét. Den vätska som nu återstod ös-

tes efter någon timme över i mindre kopparkärl. Dessa sattes i ett svalt utrymme. Salpetern började då bildas och efter 3–4 dagar – beroende på väderleken – kunde den färdiga salpetern i kristallform tas upp ur kärlen. Den sköljdes med rent vatten och fick torka. Efter torkningen var den ömtålig för väta och packades i tunnor för att levereras till kronans krutbruk.

Arbetet med salpetersjudning var nog inte särskilt angenämt. En inträngande lukt låg alltid över tillverkningsplatsen och bet sig fast i sjudarnas kläder. Det finns uppgifter från vissa landsändar att sjudarna inte fick besöka kyrkan och var avstängda från nattvardsgång under de tider, som sjudningen pågick.

Sjudning i Hälsingland på 1790-talet

Landshövding F.A.U. Cronstedt infortrade i början av 1790-talet varjehanda uppgifter från socknarna i Hälsingland, varvid en av frågorna var, om salpetersjudning förekom i socknen. Från södra delen av landskapet meddelar Segersta, Hanebo, Alfta, Ovanåker, Undersvik och Trönö att någon sådan verksamhet inte förekom och inte heller i Järvsö. Därifrån sägs, att "sjudare ha rest här förbi men utan att stanna".

I Skog kokas vart tredje år i Stråtjärä by och i Söderala sjudes vart femte år i Kinsta, Heden, Skale, vid prästgården och kyrkovallen. I Bollnäs sker kokning vid Eriksnäsbo fäbodrar, som tillhörde Hedens by. I Forneby, Arbrå, kokas vart femte år och i Rengsjö vart fjärde år i Höle nr 2, 3, 4 och 7. Hos fem hemmansägare i Florhed, Mo, kokades också vart fjärde år. I Norrala slutligen skedde kokningen vartannat år på Långmors fäbodvall.

Från övriga Hälsingland kom rapporter att sådan verksamhet inte förekom i socknarna Enånger, Njutånger, Idenor, For-

Långmors fäbodnar i Norrala, där salpetersjudning ägde rum bl.a. 1828, 1833 och 1844. Foto: författaren 1960.

sa, Hög, Rogsta, Ilsbo, Bergsjö, Hassela, Bjuråker, Ljusdal och Ytterhogdal. Färila meddelar, att man gjort försök för 20 år sedan men att det ej befunnits lönande. Samma var förhållandet i Delsbo, där man gjort försök i Strandäng.

Däremot kokades vart femte år i Hälsingtunas Knöstad, Sanna och Östanbräck och även vart femte år i Harmångersbyarna Forssa, Rösta och Bringsta. I Jättendal kokades vart femte år på Edsmysrs fäbodvall och från Norrbo svarar man: "Sjudning sker vid pastorsbostället med liten nytta." Rapport saknas från Gnarp. Voxna, Los och Ramsjö redovisas under andra socknar.

Nya regler efter 1804

Vid 1800 års riksdag upphävdes kronans rätt till jorden under böndernas fähus i och med 1804 års utgång. I stället skulle varje helt hemman erlägga $\frac{1}{2}$ lispund salpeter, dvs. 4,25 kg. En kunglig förordning 26 oktober 1801 reglerade den framtida salpeterfrågan. Kronan utfäste sig att betala 1 riksdaler 24 skillingar (= $1\frac{1}{2}$ riksdaler) för varje avlämnat lispund salpeter. Man lovade även, att transportererna inte skulle bli så långa och betungande. Handeln med salpeter skulle vara fri, så att bönderna kunde sälja den salpeter de tillverkat till vem som helst, sedan kronan fått sin kvantitet. Om någon underlät att leverera till kronan köptes motsvarande mängd upp, som bonden då fick betala. År 1823 nedsattes kvantiteten till hälften och 1830 upphörde plikten att leverera salpeter helt. Man hade hela tiden också möjlighet att i stället kontant erlägga den särskilda skatt, som kallades salpeterhjälp. Sjudningen ute i socknarna fortsatte dock ett par årtionden ytterligare. Kronan löste fortfarande in det man tillverkade.

Bollnäs

Flera i Bollnäs var intresserade av att syssla med salpetersjudning och 1819 kunde man därifrån meddela, att hela salpeterhjälpens erlades in natura. Det var inte bara bönder utan även prostens Bohnsack och länsman Kempe, som ägnade sig åt sjudningen. Klockaren E.G. Axling deltog också med entusiasm i denna verksamhet och avlämnade 1819 inte mindre än 12 lispund. Skomakaren Anders Holmkvist hade egen panna.

Efter några år beslöt man på sockenstämman att övergå till att betala salpeterskatten i reda pengar. Några var emellertid uthålliga och fortsatte med sin sjudning. Det var främst Nils Olsson i Wik och Lars Olsson i Hå som fortsatte. År 1832

är Nils Jonsson, Hå nr 9, enda leverantör och 1847 förekommer han sista gången, då hans 12 lispund blir godkända av stämman.

Norralla

Salpetersjudningen i Norralla är ganska väl dokumenterad och handläggningen av ärendet överensstämmer säkert med vad som förekommit i andra socknar. Det började med information vid en sockenstämma den 19 juni 1803. Man beslöt då att anskaffa nödvändiga verktyg, anlägga plantlador och att anställa någon skicklig sjudare. Redan på denna tid var man medveten om betydelsen av gemensam planering. Trönö erbjöds nämligen att begagna plantladorna och verktygen.

Följande söndag samlades man åter till sockenstämma. Då var "salpetersjuderiverkmästaren" Eric Flyberg närvarande. Han kunde meddela, att av god jord kunde man få två skålpund salpeter av varje lass, dvs. 850 gram. Ur välskötta plantlador kunde man sjuda vart tredje år. Flyberg erbjöd sig att bli socknens sjudare. Han var troligen tidigare anställd som sjudare åt kronans salpeterverk, vars verksamhet ju skulle förändras i och med utgången av 1804.

När salpeterfrågan dryftades nästa gång den 7 augusti 1803 var två fullmäktige från Trönö närvarande. Det var bönderna Anders Olsson i Långbro och Jon Persson i Tygsta, som kunde meddela, att Trönö ville göra gemensam sak med Norralla i denna fråga. Man beslutade nu att bygga en plantlada mellan bogårdsmuren och sockenmagasinet. Den skulle bli 30 alnar lång och 10 alnar bred. Till byggnaden skulle varje hemman lämna 8 brädor. Flyberg åtog sig att uppföra ladan mot en ersättning av 2 riksdaler alnen. Dessutom skulle man anskaffa 18 stockar av 16 alnars längd och "8 tum i lilla änden", 6 st 11-alnars stockar och 10 st granspiror.

Man ansåg senare, att platsen inte var så tjänlig, utan byggnaden skulle i stället uppföras på övre sidan av dåvarande sockenstugan. Då tog man en del mark från prästbostället i anspråk, men i utbyte skulle bostället få en jordäga väster om fattigstugan, där Lars Perssons i Boda kyrkstall var beläget. Fattigstugan låg på södra sidan av ån mitt emot kyrkan.

År 1805 var man färdig att göra ett provkok vid gästgivare Norells salpeterlada eller något annat tjänligt ställe. Vid gästgivaregården samlades många hästar och på grund av detta och den gödsel, som samlades där, utgjorde detta en lämplig plats för en salpeterlada. Norells lada var nog inte speciellt byggd för ändamålet utan man tog förmodligen en befintlig byggnad i anspråk. Man hade ännu ingen panna, men man skulle undersöka möjligheten att köpa eller hyra en av kronan.

På sockenstämma den 28 september 1805 träffades en formell överenskommelse med Eric Flyberg om salpetersjudningen i socknen. Den var utformad i åtta punkter:

- 1 Ätager sig Flyberg att sköta och ansa den i socknens lador befintliga jorden samt att biträda vid jordens omskovling och fuktande med urin.
- 2 Skall han hålla alla verktyg utom pannan.
- 3 I god tid ge uppgift på den vedmängd som behövs vid sjudningen.
- 4 Förband sig socknarna att biträda med dagsverken samt leverera häst- eller boskapsurin.
- 5 Om någon ej önskar lämna urin kan han i stället erlægga kontant betalning.
- 6 För varje lispund salpeter betalas till Flyberg en riksdaler men vanlig dagpenning för arbete med jordens skötsel.
- 7 Överenskommelsen gäller 6 år.
- 8 Två sjuderidrängar anställs.

De två drängarna enligt punkt 8 behövdes vid sjudningen på grund av att Flybergs hälsa inte alltid medgav hans närvaro. Sockenmännen ansåg också, att han kunde behövas på andra ställen i socknen för att ge handledning och undervisning om sjudningen. Företrädesvis skulle välfrejdade ynglingar infödda i Norrala tillfrågas.

En av drängarna var kanske Per Olofsson i Närby. I varje fall övertog han Flybergs syssla efter några år. Han lyckade också utverka en höjning av arvodet från 1 riksdaler för varje tillverkat lispund till 1 riksdaler 36 skilling. Han hämtade också gödsel i socknens bägge salpeterlador mot att han vårdade ladorna. Han skulle dessutom sköta socknens och kyrkans brandspruta med hjälp av skomakaren Olof Norling i Solberg.

Skyldigheten att tillverka salpeter upphörde som nämnts 1830, men man fortsatte hanteringen i Norrala ytterligare ett par decennier i oförminskad takt. År 1836 hade sjudarens son Olof Närberg tillträtt befattningen som verkmästare och tillverkade vid kyrkstallet 20 lispund. Påföljande år hade mängden ökat till 58 lispund, som kokats hos gästgivaren Olof Norrell i Kungsgården av Lars Flyberg från Trönö och 1842 kom från samma ställe 40 lispund. Vid Långmors fäbodvall kokades 25 lispund av Lars Flyberg 1844. År 1851 kokades 31 lispund och året därpå 29 lispund vid "västra stallet". Detta är den sista uppgiften om kokning i Norrala, men 1853 tillverkades 19 lispund vid kyrkstallen i Trönö med socknens panna.

Socknens salpeterpanna lånades ut till privata företag mot en avgift av 12 skilling banco per tillverkat lispund. Avgiften nedsattes 1843 till 8 skilling, då marknadspriset på salpeter sjunkit.

Bönderna Jon Svensson i Ale och Lars Andersson i Nygården utsågs 1828 till föreståndare för salpeterkassan. Lars Andersson var senare ensam föreståndare och efterträddes 1854 av Lars Olsson i Boda. Inkomna medel lånades ut mot revers och 5 % ränta. Salpeterkassans behållning 1855 var 173 riksdaler.

ler banco, varav det mesta var utlånat. Endast en mindre summa fanns i kontanta medel hos föreståndaren.

Leveranser

Kronan drev ett flertal krutbruk i olika delar av landet. Leveranserna från Hälsingland gick till Klosters krutbruk i Dalarna. Dit fraktades även salpeter från hela Norrland. Till en början reste ombud för bruket runt och uppsamlade salpetern, men från 1817 fanns möjlighet att själv avlämna den direkt vid bruket. Norralaborna föredrog dock det gamla förfaringssättet på grund av avståndet till bruket. Den 12 februari 1819 avlämnades t.ex. en kvantitet till ombudet vid gästgivaregården i Kungsgården.

Det var säkert en imponerande syn, när fororna med salpeter drog iväg mot Dalarna. Norrala passerades många gånger även av transporter från norra delen av vårt land. År 1827 fördes inte mindre än 40 ton salpeter av 240 hästar genom socknen. Karavanen satte sig i rörelse kl. 6 på morgonen den 8 mars från Sanna norr om Hudiksvall med ombyte av hästar i Iggesund. Den 9 mars startade färden från Norrala kl. 6 på morgonen, man bytte hästar i Mo-Myssje och anlände till Skogs kyrka. Morgonen därpå fortsattes resan, hästbyte skedde i Långbo och i kvällningen anlände man till Ockelbo kyrka.

Det behövdes som synes ett stort antal hästar för dessa transporter. Det var inte bara bönder längs färdvägen, som deltog utan även från Alfta och Bollnäs rekvirerades hästar och körare. Vid den beskrivna transporten 1827 beordrades alftabönderna att infinna sig med 138 hästar i Skog för att ombesörja resan till Långbo. Bollnäs svarade för 100 hästar vid samma tillfälle. 100 andra hästar behövdes från Bollnäs för sträckan Långbo–Ockelbo. Resten svarade Hanebo och Seger-

sta för med 138 hästar. En häst skulle dessutom disponeras av major Silfversparre som hade ansvar för företaget. En tunnbindare följde också med, om någon tunna skulle behöva lagas. Tunnor kunde gå sönder, trots att man försåg dem med ett lager granris närmast släden för att lindra mot skakningarna. Länsman skulle åtfölja foran genom den egna socknen.

En skribent har antytt, att stormaktstidens krig kunde genomföras genom att råvaran till krutet, den svenska dyngan, utnyttjades. Importen av salpeter miste då betydelse. Påståendet är nog ingen överdrift. Sverige hörde en tid till storproducenterna inom kruttillverkningen. Man tänkte inte på att jorden utarmades och berövades sitt kväve. Detta medverkade säkert till nöden på landsbygden under flera svåra missväxtår. Man märker med vilket allvar och med vilken beslutsamhet sockenmännen gick in för salpetersjudningen och förstod betydelsen härav. Genom att betala salpeterskatten med egna produkter minskade beroendet av kontanta medel och varje sådan besparing var välkommen i penningbristens tider. Det kan till slut påpekas, att krutet också användes för fredliga ändamål, t.ex. i gruvorna.

Källor

- Blomberg, J. Erik, *Bollnäs I*. Bollnäs 1958.
Handlingar i Norrala Hembygdsförenings arkiv.
Husförhörslängder i Norrala kyrkoarkiv.
Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning Rörande Salpeter-tillverkningen i Riket. 1801.
Ohlsson, Johan, Salpeterskatt och -tillverkning i forna dagars Alfta. I *Hälsingerunor* 1934, 48–52.
Tottie, Paul, *Beskrifning På en mindre kostsam salpeter-lada, samt jordens tillblandning och skötsel, i sammandrag utgifven av Paul Tottie*. Gefle 1813.
Underrättelser för Salpeter-Tillverkare på Kongl. Maj:ts Nådiga Befallning utgifne. 1813.

HEIDI HANSSON

Istappar i skägget

Bayard Taylors norrländska resa

För att en plats ska vara värd att beskriva i en reseberättelse måste den ges en betydelse. Den kan aldrig bara vara sig själv, utan måste framställas som typisk eller unik och sättas in i ett sammanhang som gör att den förtjänar sitt textutrymme. Detta innebär att platser inte har någon egentlig identitet förrän de har tolkats av en betraktare. Som historikern Simon Schama uttrycker det är landskapet kultur innan det blir natur och det är de mänskliga föreställningar som projiceras på träd, vatten och klippor som gör naturen betydelsefull på ett ideologiskt plan.¹ Kulturlandskapet ges ett idéinnehåll på samma sätt, och om många betraktares tolkningar sammanfaller uppstår en mental bild eller schablon som styr den fortsatta förståelsen av platsen. Så blir t.ex. Grekland ett klassiskt landskap, oavsett vilken grad av modernitet som i övrigt präglar landet, och Amazonas djungler blir sinnebilder för den otämjda naturen.

En besökare kan naturligtvis välja att antingen ansluta sig till de gängse tolkningarna eller värja sig mot dem, och när den amerikanske reseskildraren Bayard Taylor (1825–1878) besöker Parthenon är han fast besluten att inte låta sig imponeras av den antika historien men blir till sist överväldigad av templets klassiska skönhet.² Hans förväntningar är formade av den klassiska bildning som han är angelägen att visa fram i de inledande kapitlen av skildringen *Travels in Greece and Russia, with an excursion to Crete* (1859) och Parthenon får sin bety-

delse genom att han där kan vandra uppför de trappsteg där en gång Platon, Sofokles och Aischylos gick. Men för en besökare med siktet inställt på framtiden och utan kunskap om de klassiska associationerna är det fullt möjligt att Parthenon skulle kunna framstå som i första hand en stenhög mest lämpad att användas till byggnadsmaterial. Templet har ingen inboende betydelse utan endast det värde som det fått genom litteraturen. På detta sätt blir alltså de platser som beskrivs i olika typer av texter verkliga endast på ett litterärt plan.³ Denna insikt är särskilt viktig i fråga om reseskildringar där vad som många gånger är ögonblickets upplevelse av en plats sätts på pränt, sprids och grundlägger framtida besökares förväntningar.

Det fanns inget Parthenon i Norrland på artonhundratalet och för att det skulle vara värt att skildra norra Sverige måste området göras meningsbärande på något annat sätt. Fredrika Bremer (1801–1865) framställer regionen som en helig plats där Gud är nära.⁴ Den tyske teologen och reseskildraren Friedrich Wilhelm von Schubert (1788–1856) tecknar en nostalgisk bild av det lyckliga bondesamhälle som var på väg att försvinna i industrialismens Tyskland.⁵ Engelsmannen Llewellyn Lloyd (1792–1876) beskriver ett jaktparadis där man fortfarande kan jaga björn och varg⁶ och den gryende turistindustrin börjar sälja midnattssolen som ett unikt naturfenomen. Bayard Taylor väljer att göra Norrland till ett kylans och strapatsernas land som får sitt värde, dels genom att det utgör kontrast till sydligare nejder, dels genom att det ger en besökare tillfälle att testa sin fysiska uthållighet.

Bayard Taylor, yrkesresenär

Taylor var vad man skulle kunna beteckna som en professionell reseskildrare med elva reseberättelser från olika delar av värl-

Bayard Taylor

Bild från Hansen-Taylor & Scudder, *Life and Letters of Bayard Taylor*. London 1884.

den och föreläsningsturnéer runt Amerika där han berättade om sina upplevelser. Från den europeiska resa som resulterade i hans första reseskildring *Views A-Foot, or, Europe Seen with Knapsack and Staff* (1846) till sin död företog han ett flertal långa resor till olika världsdelar och förvandlade sedan sina reseminnen till litteratur. Hans produktivitet gjorde att han ibland kritiserades för ytlighet och i det inledande brevet till läsaren i *By-ways of Europe* (1869) är han angelägen att försvara sig mot beskyllningen att han har rest mera men sett mindre än någon annan – en åsikt som hade cirkulerat i pressen och fått tyngd genom att den tillskrivits Alexander von Humboldt (1769–1859).⁷ Däremot är han beredd att erkänna att han inte har bidragit till vetenskapen men rättfärdigar sig med att stora vetenskapsmän som von Humboldt och den tyske geografen August Petermann (1822–78) har uppskattat hans målande beskrivningar.⁸ Framför allt gjorde Taylor sig känd som en djärv resenär, som sökte upp svårtillgängliga och okända resmål, och för att det berättelsemönster han utvecklade i sina skildringar från t.ex. Afrika, Indien och Kina skulle kunna fungera också för en beskrivning av norra Sverige applicerar han föreställningar om Arktis och Antarktis på svenska Norrland. Han inledde sin resa från Stockholm den 15 december 1856 med målet att få uppleva en dag då solen aldrig stiger över horisonten och sommaren därpå gjorde han en resa norrut genom Norge för att få se en dag då solen aldrig går ner. Erfarenheterna från dessa färder publicerades i *Northern Travel: Summer and Winter Pictures of Sweden, Lapland and Norway* 1858 och kom i svensk översättning som *Nordisk resa. Sommar- och vinterbilder från Sverige, Lappland och Norrige* året därpå.

Det kan tyckas besynnerligt att en reseskildring skriven av en utlänning kunde finna en publik också i det land som beskrivs, men det var inte ovanligt att utländska besökares verk översattes till svenska. Taylors skildring publicerades först som resebrev i den amerikanska tidningen *Tribune* och det är

förmodligen dessa brev som redan under våren 1857 översattes och trycktes i tidskriften *Hemlandet*⁹ som vände sig till utvandrare svenskar i Amerika. Svensk-amerikanerna hade förstås ett särskilt intresse av att läsa om det gamla landet, men Taylors bok kom också ut i Sverige i två olika versioner. Den senare av dessa översättningar har titeln *En vinterresa i Lappland* (1859) och innehåller bara det norrländska avsnitten. I förordet ges en förklaring till varför boken borde väcka intresse:

En resa inom polarkretsen vintertiden, i dessa öde och ofruktbara trakter, der solen månader igenom icke stiger öfver horisonten, der termometern faller ända till 40 grader under noll och bildar den fullaste motsats till den tryckande sommarvärmen, är ensam i och för sig något tillräckligt ovanligt och intressant, till och med om den företages i en vanlig hvardagsmänniskas sällskap. Men hur mycket intressantare blir den icke, om denna ledsagare är en man, som är hemmastadd i alla fem verldsdelarna: som har besökt negern i dess hydda i Nubien och den gula japanesern i Jeddo, stengetsjägaren på Alperne och guldgräfvaren i Kalifornien; som i Mexiko inandats den tropiska naturens doftande luft och i Nigritien skådat öknens ödslighet!¹⁰

Förutom att texten ger en antydning om de fördomar om andra länder och folk som florerade vid tiden upprättas den ett samband mellan norra Sverige och de exotiska platser som nämns. De nordligaste delarna av Skandinavien blir ett okänt område av samma dignitet som trakter på andra sidan jorden och Taylor får legitimitet som uttolkare av regionen eftersom han framställs som auktoritet på dessa andra främmande platser. Längre fram i förordet betonas vidare att skildringen har stort nyhetsvärde eftersom ingen resande hittills har fram-

ställt polartrakterna i vinterdräkt, och Taylors bidrag blir därmed unikt. En orsak till att verket översattes så snabbt är således att även svenska läsare kunde uppfatta Norrland som exotiskt. En annan, och direkt motsatt anledning kan vara nyfikenheten på hur en besökare skulle beskriva ens egna förhållanden. Vad som står klart är att verket lästes och uppskattades också i Norden. I den finländska tidskriften *Papperslyktan* rekommenderar t.ex. signaturen Metropolitanus boken till sin fiktiva korrespondent Rustika: "Önskar du läsa en med friska och säkra drag tecknad reseskildring från näraliggande länder, så skaffa dig amerikanaren Bayard Taylors *Nordiska resa; sommar- och vinterbilder från Sverige, Lappland och Norge*."¹¹ Någon misstro mot Taylors förmåga att som utlänning ge en vederhäftig beskrivning av norrländska förhållanden finns alltså inte.

Ställföreträdande risktagare

Men Taylor har ett mycket bestämt syfte med sin resa i norra Sverige och i skissboken *At Home and Abroad* (1860) återger han ett samtal med Alexander von Humboldt strax innan avresan där han förklarar sina avsikter:

"Why do you choose the winter?" he asked: "Your experiences will be very interesting, it is true, but will you not suffer from the severe cold?" "That remains to be seen," I answered. "I have tried all climates except the Arctic, without the least injury. The last two years of my travels were spent in tropical countries, and now I wish to have the strongest possible contrast."¹²

Ett av nyckelorden i denna passus är "kontrast" och det står klart att resan i norr är avsedd som en motpol till Taylors vis-

telser i varmare länder.¹³ Detta betyder att han redan innan färden påbörjas är inställd på att uppmärksamma skillnaderna mellan syd och nord så att Norrland ska kunna framträda som motsatsen till söderns länder. En annan viktig ledtråd är hans försäkran att han hittills har försökt sig på alla klimat utan att ta den minsta skada, vilket leder till att han måste visa att den norrländska kylan ställer honom inför liknande hårda prov som han sedan kan visa sig mäktig att övervinna. Redan tidigt i texten beskriver han hur han varnades för hur han skulle komma att lida av kölden, uppmanades att ta med sig ett förråd av livsmedel, eftersom inget fanns att få i norr, och tillhölls att bereda sig på strapatser och umbäranden.¹⁴ I ett brev till sin mor efter den nordiska resans slut skriver Taylor att han är fullt nöjd, nu när han har upplevt det arktiska området under både vinter och sommar, och att han aldrig vill återvända dit.¹⁵ Hans anteckningsböcker avslöjar också att han trots allt har lidit en hel del av det bistra klimatet:

I have suffered considerably from this continuance of violent cold; the bridge of my nose is frozen, my bodily temperature is lowered to a chilly point, and I have had a terrible headache over the eyes to-day, from the freezing yesterday. There is a little wind from the west, and I can scarcely bear it on my face. Nothing can be more severe; flaying, branding with a hot iron, cutting with dull knives, etc., may be something like it, but no worse.¹⁶

Något sådant erkännande av att det nordliga klimatet faktiskt har besegrat honom finns inte i den tryckta skildringen där han i stället framhäver hur kylan och strapatserna har gett honom styrka och kraft. Genusfrågor brukar i allmänhet diskuteras i samband med kvinnliga författare eller litterära gestalter, men i Taylors fall är det uppenbart att artonhundratalets föreställningar om maskulinitet påverkar hans beskriv-

ning. Den jagbild han har etablerat i sina tidigare böcker är äventyrarens och för att upprätthålla denna bild måste det Norrland han beskriver vara kallt, ensligt och fyllt av svårigheter och han själv måste framstå som landskapets herre. Allt som inte passar in i en sådan beskrivningsmodell ges underordnad betydelse eller utesluts.

Framställningen av Norrland som ett farofyllt Arktis fyller också en viktig funktion för den läsande publiken. Enligt Elaine Freedgood fanns det i artonhundratalets England ett stort sug efter litteratur om olika former av risktagande, eftersom sådana berättelser bidrog till att skapa en illusion av att faran fanns någon annanstans än i hemmets närhet.¹⁷ Framför allt, föreslår Freedgood, var texter om risker källor till tröst för människor som kände sig vilsna och osäkra på grund av den galopperande moderniseringen. Genom t.ex. bergsbestigarens skildringar av riskabla klättringar kunde läsarna få uppleva – och framför allt överleva – fara och obehag i andra hand och i och med detta invaggas i en känsla av att de i någon liten utsträckning har lyckats bemästra den farliga omvärlden.¹⁸ Taylors konstruktion av ett nordsvenskt köldhelvete, som han ändå lyckas genomleva, har därför en symbolisk laddning både för att det antyder att människan är kapabel att besegra naturen och för att det håller osäkerheten inför närliggande orosmoment i schack genom att placera det obehagliga långt borta.

Det är förstås avgörande för Taylors framställning att det vid tiden för hans resa inte finns någon fast etablerad tolkningsmall för Norrland. I biografien *Life and Letters of Bayard Taylor* kommenterar redaktörerna att strömmen av resande till Skandinavien ännu inte hade börjat vid tiden för Taylors besök och att denne således hade "nearly virgin soil for literary cultivation".¹⁹ Denna jungfruliga mark fanns inte på så många andra ställen i Europa och i förordet till *Travels in Greece and Russia* förklarar Taylor att han har koncentrerat sig på

att berätta om det moderna Grekland eftersom landets klassiska historia är ett uttömt ämne.²⁰ Det finns alltså ett fastställt mönster för hur Grekland bör beskrivas som Taylor visserligen säger sig avvika ifrån, men trots detta ofta ansluter sig till. Även i fråga om Ryssland uttrycker han sig försiktigt och säger att han inte gör anspråk på att ha tecknat någon fullständig bild av landet.²¹ När det gäller Norrland är han däremot mera säker på sin sak och menar sig ha målat sina "skizzer med originalernas färger" och beklätt "alla individer med deras naturliga och karakteristiska atmosfär".²² I *At Home and Abroad* berättar han om ett möte med den tyske geografen Karl Ritter (1779–1859) då bl.a. den planerade resan till norra Sverige avhandlades. Ritter rekommenderade Leopold von Buchs *Resa, genom Lappmarken och Sverige* (1814) som den bästa beskrivningen av området men sa också, enligt Taylor, att åtminstone de inre delarna av den svenska lappmarken var i det närmaste okända.²³ Taylor kan därför framställa sig själv som något av en upptäcktsresande och uttrycka sig med stor säkerhet om nordsvenska förhållanden. Det är svårare för en resenär att iklä sig expertrollen när det finns en rik litteratur och sedan länge vedertagna tolkningsmodeller för landet som besöks.

Människor och miljöer

Det är vanligt att artonhundratalets reseberättelser från norra Sverige framställer regionen som ett slags Arkadien, men som Simon Schama poängterar har det alltid funnits två motsatta bilder av det arkadiska – den ljusa och den mörka, det pastorala paradiset och den bestialiska vildmarken där Pan härskade.²⁴ Taylor väljer i första hand det farliga, skrämmande Arkadien som mönster, när han tecknar sin bild av Nordsverige, även om det finns inslag också av den lantliga idyllen. Resan längs kus-

ten är därför främst en transportsträcka för honom och han är inte intresserad av städernas kulturliv. De norrländska kuststäderna passar inte in i den berättelsestruktur han har valt och *Nordisk resa* ger intryck av att det inte existerar någon stadskultur norr om Uppsala. Taylor återger en gammal svensk ramsa där Umeå kallas den sköna staden, Piteå nålfabriksstaden, Luleå den lata staden och Torneå den stad där alla super sig fulla (s. 137) men har just inget att tillägga:

Om dessa städer kunna vi ingenting säga. De äro blotta byar med mindre än 1,000 invånare och utan att något egendomligt intresse av verklig eller historisk art är fäst vid någon av dem. I Luleå och Piteå ha vi sofvit och i Umeå ätit middag, detta är allt hvad om dem står anteckadt i min dagbok. (s. 138)

Även om Härnösand kan beskrivas som ett norrländskt kulturcentrum är det självklart att artonhundratalets norrlandsstäder inte kunde konkurrera med storstäderna på den europeiska kontinenten. Men en resenär som färdades från prästgård till prästgård var förmodligen mera benägen att lyfta fram de inslag av kultur som ändå fanns. Friedrich Wilhelm von Schubert som reste nästan fyrtio år före Taylor är till exempel mån om att beskriva kyrkornas utsmyckning och skolornas utrustning i de städer han besökte, och hans skildring ger därför intryck av att Norrland också är av kulturellt intresse.²⁵ Taylor utnyttjade inte det kontaktnät som prästerna utgjorde och verkar snarare benägen att undvika all information och alla kontakter som kunde störa hans konstruktion av norra Sverige som ett vilt och farligt område.

Det finns däremot en hel del beskrivningar av norrlänningarnas utseende och kynne i Taylors skildring och han är angelägen att framhäva folkets enkla, naturliga karaktär. Om västerbottningarna skriver han:

Folket i denna trakt äro i fysiskt afseende verkliga mönster, stora, skulderbreda, starkbenta, kraftiga och af frisk färg, och qvinnorna ibland dem hafva ingen aning om svaga nerver, såsom jag tror mig kunna påstå. De naturliga följderna af en sådan hälsa äro sedlighet och rättskaffenhet, oafsedt den massa af blomstrande och kraftfulla barn, hvarmed hvarje familj är välsignad. Om hälsa och dygd icke utgöra borgen för menskelig lycka, så finnes säkert icke någon sådan. Dessa Norrlänningar synas vara ett i det hela lyckligt och belåtet folk. (s. 28)²⁶

Det var en vanlig uppfattning bland artonhundratalets resenärer att svenskarna var osedvanligt ärliga och Taylor delar till fullo denna åsikt. När han något år senare ska beskriva grekernas grad av hederlighet, menar han att några försök till bedrägeri måste man räkna med vart man än reser – utom i norra och västra Sverige.²⁷ Något mer förvånande är hans intryck av att grekerna är mycket mer reserverade än svenskar och norrmän som han upplever som oerhört öppna och gästvänliga.²⁸ Idag är den kulturella stereotypen snarare den motsatta, vilket visar att förståelsen av olika folkgrupper är helt igenom tids- och kulturbunden.

Montesquieus klimatlära, som hävdar att människans fysik såväl som hennes karaktär präglas av hennes geografiska hemvist, ligger bakom många artonhundratalsresenärers förståelse av folkslag och livsmönster och en variant av denna lära som Taylor verkar benägen att bekänna sig till är lord Baltimores tes att ett kallt klimat producerar starka och virila människor.²⁹ Men det är en förståelseprincip som han bara delvis anammar. Den norrländska kylan verkar visserligen stärkande på Taylor och hans reskamrat Braisted men han anser inte att den har samma effekt på den bofasta befolkningen. Ju längre norrut han kommer, desto slöare och oföretagsammare finner han människorna:

Vi hysa den föreställningen att ett kallt klimat sporrar och eggas, och att således, ju längre man kommer mot norr, desto verksammare och mera energiska blifva människorna. Men beröringen med is är såsom beröringen med eld. Tropikerna förslappa, polen förstelnar, och den praktiska följden blir i båda fallen densamma. (s. 120)

Fredrika Bremer för fram en liknande tanke i romanen *Nina. Nya Teckningar utur hvardagslifvet 2* (1835) när hon antyder att midnattssolen kan innebära pånyttfödelse för en besökare söderifrån men menar att samerna i området bara påverkas tillfälligt och snart återgår till en mullvadsliknande tillvaro.³⁰ Ju nordligare, desto mer okultiverat, och i enlighet med detta beskriver Taylor finnarna och samerna i betydligt mer negativa ordalag än de fysiska praktexemplaren i Västerbotten. Omdömena om samebefolkningen är särskilt fördömsfulla och föraktfulla och även om Taylors bakgrund som kväkare gör att han naturligtvis inte kan beklaga att samerna vid tiden för hans besök i allmänhet är kristna, menar han att de i och med detta förlorar sitt exotiska värde:

Denna stams romantiska anstrykning har, såsom jag redan nämnt, försvunnit i och med deras omvändelse, under det att deras lefnadssätt, som knappt det minsta ändrat sig, är tillräckligt vedervärdigt för att afstyrka en närmare bekantskap än jag hade, då vinsten icke var större. (s. 114)

Taylor hade negativa förväntningar på samerna flera år innan han besökte Sverige och när han ska beskriva en gammal afrikansk tiggarkvinna, som han stöter på under sin resa i Afrika i början av 1850-talet, väljer han att jämföra henne med en lappländsk häxa.³¹ Trots att han vid denna tid inte har haft kontakt med samerna anknyter han till en stereotypisk bild av

dem som närmare besläktade med häxor och troll än med människor.

När Taylor träffar en prästfamilj i Kautokeino, kommenterar han därför att en prästtjänst där inte är "annat än en förvisning för en man af bildning och andelig förmåga" (s. 103). Han anknyter också till vad Anton Blanck betecknar som en av sjuttonhundratalets montesquieuskt inspirerade älsklings-tankar, nämligen att konsten kan leva och utvecklas endast i ett varmare klimat men förfryser och förtvinar i norr.³² Efter en anmärkning beträffande rikedomerna av krukväxter på bondgårdarnas fönsterkarmar säger han att det är "besynnerligt att svenskarne med sin allmänna passion för blommor och musik ändock icke frambragt några utmärkta målare och komponister, men väl en Linné" (s. 141). Liksom många andra norrlandsresenärer kommer han fram till att kulturen är undermålig och bara naturen värd att uppskatta.

Kyla och strapatser

Allra mest längtar Taylor efter att få uppleva riktig kyla och i ett brev till vännen George H. Boker blir det tydligt vilka föreställningar han har om det nordliga:

In another week I start for Tornea, and by New Year's day I shall be on the shores of the Arctic Ocean. Think of me when you get this as driving my reindeer over the solid snow, in the sunless days of the Polar Circle ...³³

Snö, mörker och en slädfärd efter renar är vad han vill uppleva. Han ägnar mycket tid åt att mäta upp temperaturen och vid inledningen av sin resa är han angelägen att få lämna Stockholm för Gävle där han hoppas finna "snö och ett kallare klimat" (s. 12). Vid jultiden har han kommit fram till Umeå

där Norrland äntligen lever upp till hans förväntningar när färdkamraten John Braisted kommer springande med termometern i högsta hugg och utstöter triumfskriet "[t]retto grader, besitta mig!" (s. 31).³⁴ Temperaturen anges enligt Réamurs skala där 0° anger vattnets fryspunkt och vattnets kokpunkt ligger på 80°. Minus 30° Réamur motsvarar alltså mer än minus 35° Celsius – en i och för sig inte orimligt låg temperatur i umetrakten på julmorgonen, särskilt som medeltemperaturen vid denna tid var lägre än den är idag.³⁵ Taylor återkommer ofta till hur både hans och Braistedes skägg fryser ihop till isklumpar under slädfärderna (s. 27, s. 31, s. 32) och under en stormig resa mellan Ava och Önska får han uppleva hur långa istappar hänger från hans skägg (s. 139). Dessa bevis på att han har utsatt sig för och uthärdat extrem kyla är precis vad han har eftersträvat och en riktigt kall slädfärd vid finsk–svenska gränsen blir en av resans höjdpunkter: "Termometern visade ännu alltid 44° under noll, och vi voro likasom lite stolta öfver att ha rest 17 timmar i sådan köld med så liten näring, som hade kunnat underhålla vår djuriska värme" (s. 68). Om temperaturen också denna gång är angiven enligt Réamurs skala skulle Taylor och Braisted alltså ha uthärdat en nästan dygnslång slädtur i mer än 55 graders kyla enligt Celsius-skalan. Den låga temperaturen är inte otänkbar eftersom perioden 1830–1890 enligt Sveriges meteorologiska och hydrologiska institut, SMHI, var en av millenniets kallaste.³⁶ Det verkar mera osannolikt att någon verkligen skulle vilja tillbringa en sådan dag i släde. Men oavsett hur riktig temperaturangivelsen är så förstärks intrycket av att en vistelse i norr ställer höga krav på besökarens motståndskraft och styrka.

Trots att Taylor reser vid mitten av artonhundratalet, när Norrland har blivit omskrivet och genomrest av flertaliga utländska besökare, är han angelägen att lyfta fram att han och Braisted är "de första amerikanare, som någonsin hade kommit till denna trakt af verlden" (s. 99). Han gör denna an-

märkning i Kautokeino som 1856 bör ha varit väl etablerat som den plats där en resande kunde träffa på "riktiga samer", men uttalandet bidrar till att förstärka bilden av honom som äventyrlig upptäcktsresande. För att ytterligare understryka hur långt bort från allfarvägarna hans resa för honom återger han ett samtal med en värdshusvärd några mil norr om Umeå. Mannen frågar om han är på väg norrut för att köpa ved och reagerar med förvåning och tvivel när han får höra att så inte är fallet, eftersom han svårligen kan föreställa sig någon annan anledning att ge sig ut i så kallt väder (s. 36). Det finns goda skäl för Taylor att återge denna episod, för om till och med lokalbefolkningen tycker att vädret är för hårt framstår hans resa som ännu mera krävande.

Till sist får Taylor uppleva sin "dag utan sol" (s. 97) och är redo att återvända söderut. I början av sin resa är han beredd att finna skönhet i vinterlandskapet och skildringen innehåller några riktiga hötorgstavlor i ord:

Skogarne voro obeskrifliga i sin stilla, hvita och underbara mångfald af snözirater. Hängbjörkarne sänkte sig ned öfver vägen och bildade hvita med fransar besatta hvalf. Fururna buro hermelinsmantlar och kragar och krås af det mjukaste svandun. (s. 58)

Mot slutet av sitt liv förklarade Taylor att han ville lämna livet som äventyrare bakom sig och bygga upp en ny identitet som poet.³⁷ Avsnitt som detta tyder onekligen på en sådan önskan, men förklarar kanske också varför han aldrig ansågs som mer än en andra eller tredje rangens diktare. Hans uttågrelser om de vintriga skogarna som "springbrunnar, kandelabrar, göthiska tinnar, fjäderbuskar, kolossala korallgrenar och förkroppsliganden af köldens ormbunklika måleri på fönsterrutorna" (s. 134) förblir romantiska klichéer.

Det Norrland Taylors text i första hand förmedlar är dock

en "dödens förhåla" (s. 105). I *Life and Letters* skriver redaktörerna att skildringen ger intrycket att resan var en bedrift snarare än ett nöje och att detta intryck förstärks ytterligare i de anteckningsböcker Taylor förde under färden: "much of the way it was a desperate fight with the cold".³⁸ Resan var ämnad att utgöra kontrast till hans färder i sydliga zoner och det är södern som avgår med segern: "Södern är en bågare som man kan dricka ända till berusning, men ett enda drag ur Nordens isiga kalk är tillräckligt att tillfredsställa nyfikenheten och utsläcka all vidare åtrå" (s. 98). Naturen på sydliga breddgrader är kvinnligt kodad, frodig, fertil och närande medan den norrländska naturen är maskulin såtillvida att den inte utgörs av ett landskap som kan besegras utan ett som måste uthärdas. Egypten lyfts fram som "en verld af herrligt lif, der döden syntes blott som en oförklarlig tillfällighet" medan Muonivara (Taylors stavning), där han just då befann sig, är en plats där livet består "blott i lidande, och hela naturen fordrade likt en röfvarer att man skulle gifva det ifrån sig" (s. 98). När Taylor finner likheter mellan syd och nord är de av negativ art:

Norr om oss var en oafbruten snöyta, som sträckte sig i rät linie ända till horisonten, der den sammanstötte med den dunkla violettefärgade himmelen. Om färgen varit omvexlande, skulle den varit en fullkomlig bild af nubiska öknens sandiga plataer, i så många hänseenden har den yttersta norden tycke af den yttersta södern. (s. 110)

Norra Sverige är en vinteröken och hans slutsats är att polarzonen "aldrig varit ämnad till vistelseort för menniskor" (s. 121). Detta är också den slutsats hans text logiskt måste leda fram till. "Vild", "kall" och "arktisk" är några av de mest frekventa orden i hans text och norrlandsdelen av hans berättelse avslutas mycket följdligt med en lista på de uppmätta

temperaturerna (ss. 148–150). Taylors avsikt var först att låta vintern i Norrland följas av en vinter i Sibirien, men när dessa planer gick om intet valde han i stället att undvika kyla helt och hållet genom att resa till Grekland.³⁹ När han använder Lappland som jämförelsepunkt under vistelsen i Grekland är det som måttstock för kyla och "dreariness", alltså dysterhet och ödslighet.⁴⁰

Men skildringen innehåller trots allt ett visst mått av kritik av det egna samhället:

Tänk dig en amerikansk qvinna om 18 år, som sitter i en öppen släda, medan thermometern står på noll, en ursinnig storm och bländande snö drifver emot henne och hon får på en hel dag hvarken ro eller näring! Det ges få som skulle öfverlefva ens tolf timmar. (s. 109)

Taylor antyder att Amerika har blivit förvekligt och att pionjärandan har dött ut, men genom berättelsen om sin resa visar han att han själv inte är ett offer för denna utveckling eftersom han har utsatt sig för något som få amerikaner skulle stå ut med. För att han ska kunna framstå som denne djärve, hårdige äventyrare måste den plats han besöker och beskriver ställa honom inför hårda fysiska prov. Istapparna i skägget och minusgraderna på termometern blir hans konkreta bevis och på detta sätt får Norrland den betydelse och det idéinnehåll som gör det värt att skildra. Därför finns inga städer, inga välmående bondehemman och inget kulturliv med i skildringen. Det nordliga konstrueras enligt de kriterier som Taylors författarjag kräver och är underordnat hans syften och behov. Platsens identitet finns inte i något ursprungligt skick, oberoende av besökarens blick, utan uppstår i mötet mellan resenären och resmålet.

Noter

- 1 Simon Schama, *Landscape and Memory*. New York: Vintage, 1996 [1995]), 61.
- 2 Taylor, *Travels in Greece and Russia, with an Excursion to Crete*. New York: G.P. Putnam, 1859, 37, 40.
- 3 Peter Stadius, "Reseberättelsen som kulturhistoriskt forskningsobjekt". I *Historisk Tidskrift för Finland* 3: 2002, 312.
- 4 Heidi Hansson, "Ljusets rike. Fredrika Bremer i Norrland", I *Samlingen* 124: 2003, 44–60.
- 5 Heidi Hansson, "'Ett Sveriges paradis': Friedrich Wilhelm von Schubert i Norrland", u. u., Umeå universitet.
- 6 Llewellyn Lloyd, *Jagt-nöjen i Sverige och Norge. Berättelse om en resa i dessa riken åren 1827–28*, övers. okänd. Stockholm: L.J. Hjertas och A. Wiborgs & Comp. förlag, 1830. Se också Pia Sillanpää, *The Scandinavian Sporting Tour: A Case Study in Geographical Imagology*. Östersund: European Tourism Research Institute, 2002.
- 7 Bayard Taylor, *By-ways of Europe*. New York: G.P. Putnam and Son, 1869, 13.
- 8 Taylor, *By-ways*, s. 14.
- 9 Jag vill tacka Carl-Henrik Berg för denna uppgift.
- 10 Bayard Taylor, *En vinterresa i Lappland*. Övers. okänd, fri översättning från S. Cossmans tyska original. Hernösand: J. A. Johansson & Komp., 1859, 1.
- 11 Metropolitanus (pseud.), "Till Rustika. Åttonde brefvet", *Papperslyktan* 23, 6 juni 1859, 179.
- 12 Bayard Taylor, *At Home and Abroad: A Sketch-book of Life, Scenery, and Men*. New York: G.P. Putnam, 1860, 355.
- 13 Taylor, *By-ways*, s. 13.
- 14 Bayard Taylor, *Nordisk resa. Sommar- och vinterbilder från Sverige, Lappland och Norrige*. Övers. okänd. Stockholm: P.G. Berg, 1859, 10. Fortsatta hänvisningar till detta verk ges inom parentes i texten.
- 15 Marie Hansen-Taylor och Horace E. Scudder, red., *Life and Letters of Bayard Taylor*. Vol. 1. London: Elliott Stock, 1884, 334–335.
- 16 Hansen-Taylor och Scudder, *Life and Letters*, s. 330.

- 17 Elaine Freedgood, *Victorian Writing About Risk: Imagining a Safe England in a Dangerous World*. Port Chester N.Y.: Cambridge UP, 2000, 1. Även om Freedgoods resonemang handlar om engelska förhållanden var den amerikanska bokmarknaden under artonhundratalet i stort sett densamma som den engelska. Taylor publicerade dessutom både i England och Amerika och just *Northern Travel* kom ut i London innan den trycktes i New York.
- 18 Freedgood, s. 103.
- 19 Hansen-Taylor och Scudder, s. 327.
- 20 Taylor, *Travels in Greece and Russia*, s. iii.
- 21 Taylor, *Travels in Greece and Russia*, s. iv.
- 22 Bayard Taylor, "Författarens förord", *Nordisk resa. Sommar- och vinterbilder från Sverige, Lappland och Norrige*. Övers. okänd. Stockholm: P.G. Berg, 1859, n. p.
- 23 Taylor, *At Home and Abroad*, s. 348.
- 24 Schama, s. 517.
- 25 Se Friedrich Wilhelm von Schubert, *Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finnland och Ingermanland, Åren 1817, 1818 och 1820. Andra bandet. Resa genom Norra Sverige och Lappland*, 3 vol. Övers. okänd. Stockholm: Georg Scheutz, 1825.
- 26 Raoul Granqvist menar att västerbottningarna utgör "gråzonsmänniskor" i Taylors skildring. De befinner sig i fältet mellan civilisation och primitivitet och blir representanter för en enklare, lyckligare värld medan samerna förblir exotiska på ett frånstötande sätt i hans tolkning. Raoul Granqvist, "Reseskildringens narrativa centrum och periferi", *Häften för kritiska studier* 22. 2. 1989, 63.
- 27 Taylor, *Travels in Greece and Russia*, s. 278.
- 28 Taylor, *Travels in Greece and Russia*, s. 48.
- 29 H. Arnold Barton, *Northern Arcadia: Foreign Travelers in Scandinavia, 1765–1815*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1998, 80.
- 30 Fredrika Bremer, *Nina. Teckningar ur Hvardagslifvet*. Stockholm: Beijers, 1912 [1835]), 294.
- 31 Bayard Taylor, *A journey to central Africa; or, Life and landscapes from Egypt to the Negro Kingdoms of the White Nil*. New York: G.P. Putnam & Co., 1862 [1852], 312.
- 32 Anton Blanck, *Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur. En undersökning av den "götiska" poesiens allmänna och inhemska förut-*

- sättningar. Stockholm: Albert Bonniers, 1911, 14.
- 33 Hansen-Taylor och Scudder, *Life and Letters*, s. 328.
- 34 Den engelska texten lyder "[t]hirty, by Jupiter!", Bayard Taylor, *Northern travel: Summer and Winter Pictures of Sweden, Denmark, and Lapland*. New York: G.P. Putnam, 1859, 50.
- 35 <http://www.smhi.se/sgn0102/n0205/arsmedeltemp.htm#norra>, 2003-12-07. SMHIs sammanställning gäller visserligen perioden 1860–2002 och inbegriper inte Taylors resa år 1856, men någon dramatisk skillnad mellan 1856 och 1860 verkar inte trolig.
- 36 <http://www.smhi.se/sgn0102/n0205/sekelvader.pdf>, 2003-12-07.
- 37 <http://www.bartleby.com/227/0306.html>, 2003-12-07.
- 38 Hansen-Taylor och Scudder, *Life and Letters*, s. 329.
- 39 Taylor, *Travels in Greece and Russia*, s. 1.
- 40 Taylor, *Travels in Greece and Russia*, s. 64.

LENNART PETTERSSON

Till bildning och nöje

Om konstens plats och roll i åtta norrlandstidningar under 1880-talet

Denna artikel diskuterar konstens roll och plats i norrlandspres-
sen under 1880-talet. De frågor artikeln söker svar på är hur
mycket man skrev om konst, vad man skrev om och hur man
skrev. Frågan om hur mycket man skrev kan visa på konstens
ställning i det offentliga samtalet, medan frågorna om hur och
vad snarare visar på estetiska preferenser samt hur dessa för-
medlades till läsekretsen. En central fråga är om det fanns ett lo-
kalt konstliv i norra Sverige under 1880-talet eller om det som
uppmärksammades rörde andra delar av landet.

De tidningar jag arbetat med är *Norrlandsposten* i Gävle, *Sö-
derhamns tidning*, *Hudiksvallsposten*, *Sundsvallsposten*, *Hernö-
sandsposten*, *Umebladet*, *Norrbottens-Kuriren* i Luleå och *Öster-
sundsposten*. Tidningarna är valda för att täcka de orter där
Norrlands konstförening, som verkade mellan 1883 och 1886,
hade verksamhet.¹ Dessutom har jag valt tidningar från de
residensstäder i Norrland där föreningen inte hade någon
verksamhet, Östersund, Umeå och Luleå. Flera av de orter jag
valt hade mer än en tidning med regelbunden utgivning, men
jag beslutade mig för att endast arbeta med en tidning från
varje ort.

Det föreligger stora skillnader mellan dessa åtta tidningar i
sådant som upplagestorlek, omfång och utgivningstakt.² Des-

sa skillnader i omfång och utgivningstakt gör att det på veckobasis fanns mer än dubbelt så stort utrymme i Norrlandsposten som i Hudiksvallsposten. Detta hade varit ett stort problem om mitt huvudsakliga syfte hade varit att kvantitativt undersöka hur mycket som skrevs om konst i de olika tidningarna. Då jag i första hand ser tidningarna som ett sammanhållet källmaterial är detta av underordnad betydelse.

Artikeln kommer – efter en inledande diskussion om konstkritikens framväxt och om hur konstkritik har använts i forskningen – att ha fyra empiriska delar. Den första presenterar en kvantitativ undersökning om hur mycket som skrevs om konst. I nästa del kommer jag att beskriva vad man skrev om. I detta avsnitt kommer frågor som lokalt kontra nationellt, erkända respektive okända konstnärer samt manliga och kvinnliga konstnärers plats i dagskritiken att behandlas. I den tredje empiriska delen behandlas hur man skrev om konst utifrån ett antal artiklar där språk och estetik analyseras. Den sista empiriska delen ägnas Norrlands konstförening. Det har visat sig att en stor del av det som skrevs om konst i norrlandspresen handlade om denna förening. Till sist kommer slutsatser ur de olika delarna att diskuteras.

Den moderna konstkritikens födelse kan dateras till Denis Diderots rapporter från Parissalongen 1759–1781.³ Diderots omdömen var definitiva och auktoritära, det nya var inte hur han skrev utan att det fanns en årlig bevakning för en växande konstpublik.⁴ Detta var ett led i ett utökat konstliv och en del i upplysningen och kan kopplas till den framväxande medelklassen som utgjorde konstpubliken.⁵ Denna medelklass ville ha vägledning inför salongsbesöken men också läsa om det man varit med om i efterhand. Kritiken skapade och underhöll en gemenskap mellan dem som hade besökt utställningen, den utgjorde ett förenande samtal.⁶

Under 1800-talet fick konstkritiken större plats i dagstidningarna och samtidigt utvecklades den. Mer och mer betonades kriterier som känsla och originalitet och en avantgardekritik utvecklades i takt med avantgardekonsten.⁷ Konstkritiken var tillsammans med utställningar ett viktigt redskap för att lyfta fram nya estetiska värderingar.⁸ I Sverige ökade konstkritikens omfattning markant under 1880-talet. Men grunden för denna kritik med dess vokabulär, stilistik och begrepp var lagd redan under årtiondet före i och med introducerandet av den nya franska konsten.⁹ I Frankrike kan man mot slutet av seklet se en förändring av konstkritiken. Den betraktades som en nyhet bland andra och skulle hjälpa till att sälja tidningen. Dessutom förändrades kritikerkåren. Tidigare under 1800-talet hade den parisiska kritikerkåren utgjorts av experter men det allt större behovet av skribenter gjorde att även andra journalister ägnade sig åt området.¹⁰

Den svenska konstkritiken under 1880-talet dominerades på nationell nivå av två kritiker: Georg Nordensvan och Carl Rupert Nyblom. Nordensvan var tidningsmannen och konstnären medan Nyblom var akademikern. Deras olika bakgrund gav olika förhållningssätt där Nordensvan var den som introducerade det nya medan Nyblom försvarade tidigare givna värden, även om han var öppen för det nya.¹¹ Dessa två förhållningssätt var utmärkande för konstkritiken under senare delen av 1800-talet.

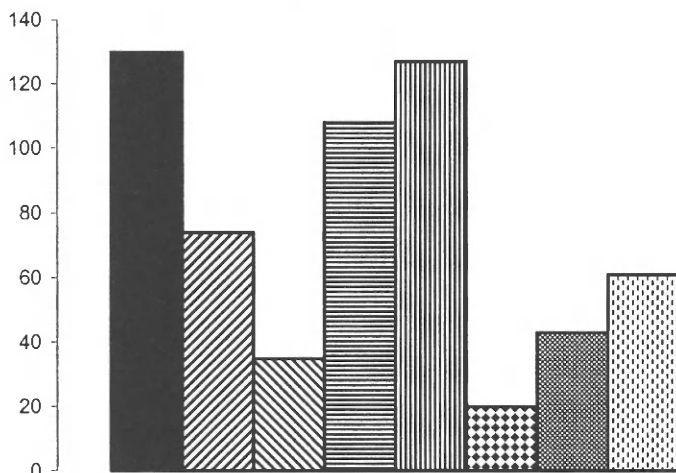
Under de senaste decennierna har intresset ökat för att studera konstkritiken. Detta kan sättas i samband med det som på engelska kallas för "The new art history", då forskare har närmat sig konsthistorien med metodologi hämtad från socialvetenskaper och ofta utifrån teorier med marxistiskt och feministiskt innehåll.¹² Det som har uppmärksammats i konstkritiken har varierat, men ofta har det rört språk och hur detta har förmedlat värderingar eller vilka estetiska preferenser som har

lyfts fram vid olika tidpunkter.

I Sverige har under senare tid ett större intresse knutits till konsthistorieämnets framväxt och därmed till konstkritiken.¹⁵ Det viktigaste arbetet för min studie har varit Maria Görts avhandling om den akademiska konstsynen under 1800-talet.¹⁴ Den presenterar 1880-talets viktigaste kritiker Nordensvan och Nyblom och sätter in dem i ett vetenskapligt och socialt sammanhang.

Det finns skäl att understryka att bildkonsten var mindre uppmärksammas än andra konstarter i mitt tidningsmaterial. Det är långt vanligare att musik, litteratur och teater behandlades.¹⁵ Detta kan bero på att det redan fanns en uppbyggd infrastruktur av såväl lokala som resande teater- och musiksällskap och beträffande litteraturen fanns sedan länge en distributionsform med bokhandlare på varje ort. Jämfört med dessa konstformer var bildkonsten yngre i de norrländska städerna. Naturligtvis fanns det redan tidigare bildkonst med lokal förankring, inte minst i kyrkorna, men något lokalt konstliv är svårt att påvisa. I det tidningsmaterial jag har arbetat med framförs att konsten i form av utställningar var ett nytt fenomen.¹⁶

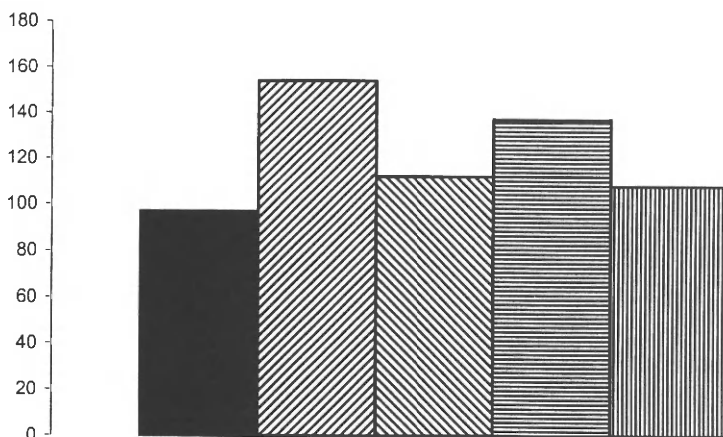
Det har tidigare hävdats att det moderna svenska konstlivet väcks, eller rentav skapas, under det tidiga 1880-talet. Man har då fokuserat på brytningen med de gamla strukturerna i och med opponentrörelsen. Vidare har det svenska konstlivets internationalisering med utställningar på Blanchs salong varit en viktig faktor för att hävda att det är nu det moderna konstlivet börjar.¹⁷ Jag, tillsammans med andra forskare, hävdar att det redan tidigare under seklet, i varje fall i städer som Stockholm och Göteborg, fanns ett väl utvecklat konstliv.¹⁸ Trots att jag tidigare hävdade att det moderna konstlivet har betydligt äldre rötter anser jag att detta inte hade någon stark lokal förankring i Norrland innan det tog sig organisatoriska uttryck under 1880-talet.

Figur 1. Antal artiklar om konst i åtta norrlandstidningar 1882–1886. Från vänster: Norrlandsposten, Söderhamns tidning, Hudiksvallsposten, Sundsvallsposten, Hernösandsposten, Umebladet, Norrbottenskuriren, Östersundsposten.

I tidningsmaterialet finns drygt 600 artiklar, notiser och recensioner som behandlar bildkonst. Här föreligger väsentliga skillnader mellan de olika tidningarna, där Norrlandsposten i Gävle respektive Umebladet representerar ytterligheterna med 130 respektive 20 artiklar. Den viktigaste förklaringen till detta ligger i tidningarnas omfång och utgivningstakt. Då konst kan ses som lättare ämnen än politiska nyheter var det troligen kulturen som fick stryka på foten vid utrymmesbrist.

Detta är inte hela förklaringen till att det var så stor skillnad mellan tidningarna. Förekomsten av ett lokalt konstliv, manifesterat av Norrlands konstförening, hade en avgörande betydelse för hur mycket som skrevs om konst. Med ett undantag, Hudiksvallsposten, skrivs det mer om konst i tidningar som kom ut där föreningen hade verksamhet. Det var inte bara uppmärksammandet av det lokala konstlivet som skapade den kvantitativa skillnaden, utan bevakningen av konsthän-

Figur 2. Antal artiklar om konst i åtta norrlandstidningar 1882–1886, fördelat över tid. Från vänster: 1882, 1883, 1884, 1885, 1886.

delser är generellt större i tidningar på orter med ett lokalt konstliv.

Det går att se variationer mellan de olika åren, men då det rör sig om en relativt kort tid bör man akta sig för att övertolka dessa. Då det rör sig om en liten numerär får specifika händelser ett stort genomslag. Som exempel på sådana händelser kan nämnas Konst- och industriutställningen i Sundsvall 1882 och det utrymme opponenterna fick 1885. Trots dessa förbehåll verkar etableringen av Norrlands konstförening 1883 ha inneburit att konsten fick en starkare plats i pressen. När föreningen är som mest aktiv skrivs det mer om konst, men i takt med att den minskar i betydelse försvinner den ur tidningarna. Rapportering om föreningens verksamhet gjorde inte att andra ämnen inom konstvärlden försvann utan det utrymme som gavs internationella eller svenska konsthändelser var konstant eller ökande under tidsperioden. Detta tyder på att

Norrlands konstförening gav konsten en större plats i det offentliga samtalet.

Vad skrev man om och vilka ämnen fick den största uppmärksamheten i den norrländska pressen? En grov uppdelning kan göras i det som behandlade det lokala, det nationella eller det internationella. En sådan uppdelning visar att det lokala konstlivet står för mer än hälften av artiklarna. Vad som hände i Sverige utanför Norrland behandlas i en dryg tredjedel av artiklarna, medan det internationella står i fokus i 10 %. Hur ska detta förklaras? Ett antagande skulle kunna vara att dessa tidningar var väldigt lokala i all sin verksamhet och att detta inverkade även på vilka ämnen i konstlivet som behandlades. Det redaktionella materialet i tidningarna var lokalt präglad. Här fungerade tidningarna som informationskanal för lokala händelser eller opinioner men också som ett igenkännande medel, man kunde läsa om saker man redan kände till. Detta till trots gav dessa tidningar relativt stort utrymme åt nationella och internationella frågor. Lika viktigt som att läsekretsen kunde relatera till lokala konsthändelser var framväxten av ett lokalt konstliv. Detta lokala konstliv väckte intresset för konst i allmänhet, inte bara för det lokala konstlivet.

En studie av vad man skrev om i lokaltidningar i Norrland kan ge svar på frågor av såväl specifik som generell karaktär. Vi skulle kunna se liknande resultat om man tog lokaltidningar från ett annat geografiskt område, speciellt om detta område liknade Norrland i social struktur. På så vis har detta arbete en vidare betydelse än den geografiska kontexten. Ett område som kan belysas är skillnaden mellan vad som var viktigt i samtiden och vad som har blivit viktigt i senare historieskrivning. Avspeglar det som står i olika översiktsverk om 1800-talets konsthistoria eller det som visas på museer den dåvarande estetiken eller avspeglar det val som gjorts senare?

Det mesta som skrivs i detta tidningsmaterial är korta notiser, medan analyserande och beskrivande artiklar är relativt få. Notiserna rör ett brett spektrum av konstlivet. De handlar ofta om att någon av dåtidens berömda konstnärer hade gjort något speciellt och liknar ibland dagens kändisskvalver.

Ett centralt tema är de offentliga monumenten. I ett stort antal artiklar och notiser behandlas monument och det mest uppmärksammade är Linnéstoden i Stockholm som restes efter Frithiof Kjellbergs modell 1885.¹⁹ I dessa artiklar är det varken konstnären eller verket som är det centrala, det är motivet. Detta anknyter till den allmänna europeiska monument-traditionen under 1800-talet.²⁰ Då skulle monumenten fungera som nationella samlingspunkter i en allt mer föränderlig värld. Detta var en förändring från en tidigare dynastisk syn, där kungliga monument skulle fungera med enkel maktsymbolik.²¹ Redan under slutet av 1700-talet diskuterades hur den offentliga konsten skulle kunna fungera som ett sammansvetsande kitt.²² Av detta följer att andra motivsfärer än de kungliga börjar användas i de offentliga monumenten.²³ Nu står gärningen hos den som föräras ett monument i centrum istället för personen. Detta märks i ikonografin hos Linnéstoden, där forskargärningen och personifikationer av vetenskaper är centrala. Att det var ett försök till nationell samling understryks av att det inför invigningen byggts läktare för 10 000 personer.²⁴

I rapporteringen om monument finns också plats för att visa på Sveriges och Nordens plats i världen. Hudiksvallsposten skriver om monumentet över svenskättlingen Margaretha Heugberg, som i New Orleans ärades för sina insatser under inbördeskriget, och i Söderhamns tidning omnämns resandet av ett monument i Boston över Amerikas upptäckare, Leif Eriksson.²⁵

Det som kanske förvånar något i detta material är att Konstakademien i Stockholm har en så pass liten plats. Akademiens

verksamhet behandlas i ungefär 25 artiklar och notiser under den undersökta femårsperioden. Detta är ett lågt antal, då Akademien hade den officiella ställningen som nav i konstlivet. Hade Akademien tappat sin position eller var dess göranden och låtanden inte av intresse i dessa delar av Sverige?

På olika sätt var Akademien en organisation i kris under det sena 1800-talet. Dess auktoritet undergrävdes och i det moderna konstliv som växte fram hade den inte samma roll som tidigare.²⁶ Detta manifesterades i de unga konstnärernas uppror mot de i deras ögon föråldrade strukturerna.²⁷ Det som ändå uppmärksammades kring Akademiens verksamhet rörde både utställningar och andra delar av verksamheten. Under 1882 arrangerade Akademien en retrospektiv utställning med verk av akademieledamoten Fredrik Wilhelm Scholander som hade gått bort året före. Denna utställning omnämndes och recenserades i flera norrlandstidningar.²⁸ Genomgående fick utställningen god kritik. Även andra utställningar på Akademien fick viss uppmärksamhet.²⁹ Bland sådant som uppmärksammades utöver utställningarna återfinns stipendieutdelningar och andra utmärkelser eller utnämningar.³⁰ Min uppfattning om orsaken till att Akademien inte var ett centralt ämne är att organisationen inte hade någon större betydelse för det lokala konstlivet och att det därför inte sågs som viktigt att skriva om den.

Då Akademien inte uppmärksammades är det intressant att de som tog upp kampen med den, opponenterna, fick större utrymme. Det kan delvis förklaras med att pressen generellt rapporterar om det nya och inte det redan givna. I Hernösandsposten går det att följa händelseförloppet från uppropet under tidig vår 1885 till bildandet av Konstnärsförbundet ett år senare. Den första artikeln finns införd i mars 1885.³¹ I denna skrivs att en petition om förändrat regelverk vid Akademien har undertecknats av nästan samtliga yngre framstående konstnärer. Vidare rapporteras att dessa är beredda att lämna

sina positioner vid Akademien. Detta får Hernösandsposten att kalla det hela för en revolution. Trots ordvalet tar tidningen inte ställning utan kommenterar händelserna med att det rör sig om de ungas ständiga strider med de äldre. Rapporteringen i Hernösandsposten fortsätter i april.³² Då meddelar tidningen att 86 konstnärer har undertecknat skrivelsen och att några av dessa tillhör de äldre konstnärerna. I juni skriver Hernösandsposten om ett möte där opponenterna beslutade att om Akademien inte tillmötesgick kravet på bildandet av en kommitté med syfte att ge förslag på reformer skulle man inte ställa ut vid Akademiens utställningar.³³ I en längre artikel samma månad diskuteras möjliga fortsatta steg från opponenternas sida, då Akademien på formella skäl inte tog upp skrivelsen till behandling.³⁴ Ett av stegen är att öppna en egen utställning samtidigt som Akademien öppnar sin i augusti. Detta kommer enligt Hernösandsposten att vara opponenternas trumfkort trots att de bara kan mönstra 86 konstnärer, medan Akademien stoltserar med att 125 konstnärer har anmält sig till deras utställning. Hernösandsposten menar dock att det är ett fåtal av dessa som är riktiga konstnärer. Trots att denna artikel behandlar en hård strid vinnlägger sig skribenten om att inte ta ställning. Rapporteringen är såväl innehållsligt som språkligt återhållsam och det går inte att se Hernösandsposten som ett medel i denna strid. Opponenternas utställning behandlas i en artikel i augusti.³⁵ I denna omtalas att det dittills hade kommit in 59 arbeten men att man beräknade att cirka 150 verk kommer att visas. Utställningen kommer enligt Hernösandsposten att överglänsa Akademiens pågående utställning. Rapporteringen kring opponenterna i Hernösandsposten gör nu ett uppehåll till augusti 1886.³⁶ Då meddelas att opponenternas höstutställning öppnar i oktober och att de förbereder sig för att få riksdagen att behandla frågorna.

Rapporteringen i Hernösandsposten kring den stora striden

i det svenska konstlivet under 1880-talet är intressant på flera sätt. För det första vill tidningen inte ta ställning och fungera som opinionsbildare. För det andra går tidningen inte in på de estetiska sidorna i konflikten utan behandlar den som en organisatorisk strid. Vidare fick den mest omtalade opponent-utställningen "Från Seinens strand", som hölls våren 1885, inte något utrymme i tidningen. Vi möter dock den utställningen i andra norrlandstidningar. Utställningen öppnade den 1 april 1885 och tre av fem artiklar som behandlar den är skrivna före detta datum.³⁷ I Sundsvallsposten omnämns de mest namnkunniga konstnärerna som kommer att ställa ut. I Söderhamns tidning och Hudiksvallsposten publiceras samma artikel, samma dag.³⁸ Denna artikel behandlar nästan utslutande den moderna katalogen med reproduktioner. Norrlandsposten publicerar en artikel där utställningen som sådan behandlas.³⁹ I denna artikels avslutning finns en värdering av utställningen som visar på dåtidens estetik: "Och sanning är ju hvad konsten nu för tiden vill ha, och hvad hela denna Paris-utställning sträfvar efter." Med dessa korta rader försöker Norrlandsposten sammanfatta en utställning. Det är dock omöjligt att se om denna sanning är något som tidningen uppfattar som positiv eller negativ. I Söderhamns tidning är det dock mer entydigt att realismen är något positivt och recensenten lyfter fram de verk där det realistiska står i centrum.⁴⁰

Opponenterna var en del i omvandlingen av konstlivet. Det var även utställningsverksamheten, där Blanchs utställningar var ett viktigt forum. Utställningarna där innebar en internationalisering av konstlivet.⁴¹ Hur behandlades då dessa utställningar i norrlandspressen? Bland det som uppmärksammades var den internationella utställningen 1884. Norrlandsposten publicerar då en recension av "Sommaren" av den österrikiske konstnären Hans Makart.⁴² I recensionen beskrivs tavlan ingående ur innehållsliga aspekter och som

slutomdöme menar tidningen att "den är mäterligt målad och af stor effekt". Detta visar att internationalisering av konstlivet under 1880-talet inte enbart bestod av den unga franska konsten.

Under 1886 arrangerade Theodor Blanch en vandringsutställning och inför denna lyfts återigen Makart fram.⁴³ Vandringsutställningen nådde Sundsvall den 22 juli. Nu var huvudnumret "Kristus på korset" av den ungerska konstnären Mihály Munkácsy, och det skrivs i Sundsvallsposten om Munkácsy och hans verk i flera artiklar.⁴⁴ Annonserna för utställningen talade om en världsberömd målning och ett av nutidens vackraste konstverk.⁴⁵ Att detta konstverk av en numera, i varje fall utanför Ungern, relativt bortglömd konstnär uppmärksammades på detta vis tvingar oss att fundera på hur ämnet konsthistoria och dess kanon är konstruerad. Idag lyfter vi fram den franska konsten med impressionismen och dess efterföljare men denna förekommer nästan inte alls i det tidningsmaterial jag har studerat. Vilka val av estetisk eller annan orsak ligger till grund för hur vi har konstruerat det vetenskapliga ämnet konsthistoria? Jag vill hävda att Munkácsy blivit offer för en estetik som ser modernismen som upphöjd över annat. Modernismen går då att härleda till impressionismen som därigenom lyfts fram. Munkácsy och Makart finns i en annan tradition som har rensats ut, trots att de uppmärksammades av samtiden. Med andra ord kan konsthistoria sägas vara en vetenskap där det förekommer en projicering av nutidens estetik i den historiska kontexten, ett inte helt lyckligt förhållningssätt.

Genom de bevarade utställningskatalogerna och dragningslistorna från Norrlands konstförening går det att säga att kvinnliga konstnärer hade en stark ställning i föreningens verksamhet.⁴⁶ Utifrån detta är det möjligt att dra slutsatsen att kvinnliga konstnärer hade relativt framskjutna positioner i konstlivet. En naturlig följdfråga blir då om detta även av-

Bild 1. Johan Tirén, *Efter snöstormen*, 1885. Olja på duk 164 x 215 cm. Nationalmuseum Stockholm NM 1367.

speglar sig i pressen. I de större recensionerna från olika utställningar återfinns ofta kvinnliga konstnärers verk i slutet av artikeln.⁴⁷ Deras verk nämns för fullständighetens skull. Trots denna praxis finns det undantag och några kvinnliga konstnärer blir föremål för egna artiklar. En av de internationellt sett mer namnkunniga svenska konstnärerna under 1800-talet var Lea Ahlborn.⁴⁸ Hennes medaljkonst uppmärksammas i två artiklar i Sundsvallsposten 1884. I den första artikeln omtalas att Ahlborn gjort medaljen i samband med 100-årsjubileet av att engelsmännen tvingades lämna New York.⁴⁹ Ett halvår senare rapporterar tidningen att Ahlborn vunnit ytterligare ett uppdrag, en minnesmedalj över arkeologen Charles Edward Anthon.⁵⁰ Sundsvallsposten uppmärk-

sammar Ahlborns starka position i konstlivet och citerar New York tidningen *The countryside* som kallar henne "...werldens skickligaste medaljgravör". I *Norrlandsposten* får Mimmi Zetterström visst utrymme. I juli 1882 skriver tidningen att hon ställer ut hos Föreningen för nordisk konst.⁵¹ I september samma år meddelas att hennes verk "Morgonen därpå" köpts in till Societetshuset i Helsingfors.⁵² Här beskrivs verkets amorösa sidor samtidigt som den tekniska skickligheten beröms. Våren 1885 dör Zetterström och *Norrlandsposten* publicerar en dödsruna.⁵³ I denna framhålls att hon hade fått sin konstnärliga utbildning i Paris och att hon, enligt *Dagens Nyheter*, hade gott anseende i den franska huvudstadens konstliv.

Talande för dessa exempel är att något extraordinärt måste ha hänt för att kvinnliga konstnärer skulle få massmedialt utrymme. Detta kan i och för sig även sägas om manliga konstnärer men ribban låg högre för kvinnor. Andra intressanta drag är att konsten som sådan hade ett litet utrymme och att tidningarna tar hjälp av andra auktoriteter då det gäller att ge omdömen. Man kan fråga sig om Zetterström alls hade omnämnts om hon inte kommit från Gävle?

Detta för oss in på hur det lokala konstlivet och konstnärer med anknytning till Norrland skildrades. Att det fanns ett konstliv utanför Norrlands konstförening kan spåras i några artiklar. *Östersundsposten* visar genom två artiklar 1886 på att det lokala konstlivet där hade börjat formera sig, då tidningen skriver om utställningar och därtill hörande lotterier som hålls i Åberg och Estbergs bokhandel.⁵⁴ Samma fenomen med utställningar och lotterier i en bokhandel omnämns i *Sundsvallsposten* där det 1882 finns en annons för en utställning i M. Holmbergs bokhandel.⁵⁵ En annan sida av det lokala konstlivet var de kringresande försäljarna av oljetryck. I det tidningsmaterial jag har gått igenom finns ett antal annonser för sådana.⁵⁶

Den konstnär från tiden som är mest förknippad med Norrland är Johan Tirén. Att Tirén i sin konst hämtade motiv från Norrland i allmänhet och samer i synnerhet har understrukt hans geografiska koppling. I samband med Konst- och industrietställningen i Sundsvall 1882 lyfts han fram av Sundsvallsposten redan före utställningen, man använder honom för att skapa intresse.⁵⁷ Hans verk recenseras också under utställningen och i Sundsvallsposten kan man läsa att Tirén ägnat sig åt att skildra samerna på ett förtjänstfullt sätt.⁵⁸ Man skriver att "... ur lapparnes lif, hos hwilka i synnerhet de präktiga fysiomierna genast wisa, att konstnären är fullt hemmastadd med det folk och den natur, som han med sådan förkärlek behandlar". Det som lyfts fram är troheten till motivet i en realistisk tradition. Samma sak är temat när Norrbottens-Kuriren citerar vad signaturen C.R.N. skriver i Posttidningen om Tirén. Denna signatur är liktydig med Carl Rupert Nyblom, professor i estetik i Uppsala. Även om Nyblom betonar det realistiska finns det exotistiska undertoner.⁵⁹ Det går att följa vad Tirén arbetade med i artiklar i olika norrlandstidningar.⁶⁰ Det som lyfts fram i dessa är det patos konstnären visade inför de samiska motiven och att han arbetade med realismen som medel. Det är inte heller utan stolthet som tidningarna lyfter fram Tirén och hans motivvärld som något eget som går att skildra realistiskt, trots att det på annat håll mottogs som något exotiskt.

Jag kommer nu att övergå till att närmare analysera två artikelsier utifrån språkliga och estetiska markörer. Det jag valt är vad som skrevs om den ungerska konstnären Mihály Munkácsy i Sundsvallsposten 1886 då dennes "Kristus på korset" ställdes ut samt recensionen av Norrlands konstförenings utställning i Söderhamn som publicerades i Söderhamns tidning 1885. Det rör sig om två olika genrer där det i det ena fallet är fråga om en recension medan det i det andra fallet är fråga om ar-

tiklar kring ett enskilt konstverk.

Utställningen i Söderhamn öppnade den 26 juli 1885 och var öppen en månad. I en annons i Söderhamns tidning kunde man dagen för invigningen läsa att utställningen hölls i flickskolans lokaler och var öppen såväl vardagar som söndagar.⁶¹ På vardagar var den öppen mellan 10 och 15 samt mellan 16 och 19, medan den på söndagar gick att se mellan 12 och 15 samt mellan 16 och 19. Entréavgiften var 50 öre på vardagar medan den var hälften på söndagar. Senare kom föreningen att sänka entréavgiften till 25 öre veckans alla dagar.⁶² Under den månad utställningen var öppen sågs den av 445 betalande besökare vilket var en nedgång jämfört med 1884, då 518 personer såg motsvarande utställning.⁶³

Recensionen publicerades i sju nummer med start den 1 augusti 1885 och är upplagd som en vandring genom utställningen där den anonyma recensenten följt katalogens numrering.⁶⁴ Att recensioner var upplagda på detta sätt var vanligt.⁶⁵ Jag kan här inte behandla hela recensionen utan ger smakprov på hur recensenten gav ris och ros. För den nutida läsaren framstår många yttranden och bedömningar som väl direkta och värdeladdade. Detta är dock inget speciellt för denna recension utan ett annat förhållningssätt än vad som är vanligt idag.

Utställningen karakteriseras inledningsvis med orden "... lifaktighet och rörlighet, en friskhet, som oaktadt den understundom kan anses allt för ungdomlig, dock är präglad af kraft och allvarlig sträfvan".⁶⁶ Recensenten menar att denna ungdomlighet främst kan ses i landskapsmåleriet. Det framhålls att det ibland finns tekniska fel i utförandet men dessa uppvägs av en hög ambitionsnivå. I inledningen jämförs den svenska konsten med den franska. Recensenten menar att den franska är överlägsen den svenska men att det i den franska konsten finns ett raffinemang och en teknisk skicklighet som inte säger den svenska betraktaren något.

Bild 2. Oscar Törnå, *Vårlandskap*, 1879. Motiv från Tullinge. Olja på duk 115 x 145 cm, Nationalmuseum Stockholm, NM 1342.

Detta uttalande ger tolkningsmöjligheter. Menade recensenten att den norrländska konstpubliken inte kunde förstå konstnärlig skicklighet eller syftades det på att konst som delade betraktarnas erfarenheter gav en större upplevelse? Jag anser att recensenten gav konstpubliken en viktig del i utställningen och såg den som en pedagogisk gärning, där publiken skapar ny kunskap med de egna erfarenheterna som grund.⁶⁷ Inledningen avslutas med att jämföra denna utställning med förra årets och de ska enligt recensenten inte skilja sig nämnvärt kvantitativt.⁶⁸ Jämförelsen mellan utställningarna 1884

och 1885 återkommer i avrundningen av recensionen tre veckor senare.⁶⁹ Där hävdas det att om man bara går snabbt igenom utställningen kommer man att finna den kvalitativt sämre än förra årets, men ger man den tid kommer man att komma till motsatt erfarenhet. Detta grundas på att de stora mästerverken saknas, såväl formatmässigt som kvalitativt, men att utställningen ger en god bild av det svenska konstlivet. Efter att ha studerat katalog och recension kan jag hålla med om att denna utställning ger en god bild av det svenska konstlivet vid tiden, kanske en bättre bild än på Blanchs salong, där det svenska avantgardet visades. I Flickskolans lokaler i Söderhamn finns en större representativitet.

Ett drag i recensionen som gör den besvärlig att analysera är att recensenten blandar kritik över motivet med kritik av utförandet. Detta leder till att Julia Beck kritiseras för "en ovårdad kyrkogård" där vi inte vet om det är hennes sätt att framställa den som är ovårdad eller om motivet föreställer just en ovårdad kyrkogård och att recensenten menar att detta är ett dåligt motiv.

Bland de ord som återkommer som positiva markörer återfinns ungdomlighet, friskhet och natursanning. Att dessa användes visar att recensenten hyllade den nya realistiska konsten. Det som tilltalar recensenten i fråga om utförandet verkar vara det som inryms under orden raska penseldrag. Även detta säger oss att recensenten är modern i sin konstuppfattning. Det negativa markeras med ord som schablonmässigt, tungt och stelt. För att kontrastera det positiva med raska penseldrag används uttryck som petigt manér. Alla dessa negativa uttalanden är sådant som konsten före det realistiska genombrottet under andra halvan av 1800-talet beskyllts för.

Den vanligaste negativa kritiken är att något är tråkigt eller ointressant och oftast sägs det inte om det är motivet eller utförandet som är tråkigt eller ointressant. Ett annat problem är var gränsen går mellan mästerlig detaljrikedom, som är ett

positivt omdöme, och petigt manér, som används som en negativ utsaga. Än tydligare blir problemet om man jämför vad som sägs om Julia Beck och Gustaf Wilhelm Palm. När Becks "Motiv från Carolles" behandlas är ett kort perspektiv något negativt,⁷⁰ men i Palms "Motiv från Visby" är just ett kort perspektiv något positivt.⁷¹

Ovan nämndes att det i denna recension finns många rättframma uttalanden och ett sätt att bedöma konst som vi inte är vana vid idag. Låt oss ta några exempel. Om Bruno Liljefors skrivs det att hans två verk ägde en orubblig natursanning.⁷² Men recensenten fortsätter efter detta beröm med kritik av delar av verken.

Men hvadan dessa kolossala dukar för att framställa de rakt ur naturen gripna små djuren? Möjligen kunna dessa staffager med sina prestkragar, hästhofvar o. d. användas till väggplanscher vid undervisning i botanik – möjligen säga vi – men ur estetisk synpunkt äro de rent af omöjliga.

Även i positiva omdömen används ett numera ovanligt språkbruk. Över Oskar Törnå haglar superlativen tätt.⁷³

Hans vårlandskap n:o 111, framvisar en hög grad af elegans i behandlingen, en beundransvärd lätthet i utförandet af trädens löfverk, ett förträffligt återgivande af målningens teknik och färgernas inbördes valör. Luftens vaporösa, hvita skyar, mellan hvilka litet svagt blått lyser fram, äro med mäterhand fästade på duken och hela taflan är en illustration till den satsen, att all verklig konstns innersta kärna är enkelhet och natur.

Inte bara den svenska konsten och landskapsmåleriet ansågs ha goda förtjänster. I Sundsvallsposten diskuterades den

Bild 3. Mihály Munkácsy, *Kristus på korset (Golgota)*, 1884, olja på duk, 460 x 712 cm, Déri Museum Debrecen (lån från Csaba Gyula Bereczki, New York). Bildkälla: <http://www.kfki.nu/keptar/english/m/munkacsy/muvek/trilogia/golgota.html>.

ungerska konstnären Mihály Munkácsy i samband med att hans "Kristus på korset" ställdes ut 1886.⁷⁴ Detta var inte första gången Munkácsy behandlades i Sundsvallsposten. Redan 1882 hade "Kristus inför Pilatus" beskrivits och analyserats i en artikel från en utställning i Wien.⁷⁵ "Kristus inför Pilatus" och "Kristus på korset" ingår tillsammans med den senare utförda "Ecce Homo" i Munkácsys passionstrilogi.

Den ungerske Mihály Munkácsy levde 1844–1900 och var från 1872 bosatt i Paris.⁷⁶ Dessförinnan hade han verkat i Budapest, Wien och Düsseldorf. Stilistiskt återfinns Munkácsys konst i den tidiga 1800-talsrealismen. Det går att se paralleller med konstnärer som Gustave Courbet och det så kallade Düsseldorfmåleriet. Han hade en varierad motivvärld med allt från genrescener och landskap till stora motiv ur den ungerska eller bibliska historien. Sitt genombrott fick Munkácsy 1870 med "En dödsdömds sista timmar". I detta liksom andra

verk går det att se en stor realism i detaljer, arrangerade till ett psykologiserande innehåll.⁷⁷

Munkácsy-receptionen i Sverige var inte odelat positiv. Trots att Munkácsy var verksam i Paris sågs han som centraleuropeisk i stil och uttryck. När intresset alltmer förflyttades till den nya franska konsten fick centraleuropeiska konstnärer från kritik.⁷⁸ Artiklarna i Sundsvallsposten är dock i huvudsak positiva. De två första artiklarna om "Kristus på korset" publicerades den 17 juli, före utställningen som varade mellan den 22 juli och den 10 augusti. Den ena av dessa artiklar är en nyhetsartikel som meddelar att Theodor Blanch beslutat att ställa ut "Kristus på korset" i Sundsvall.⁷⁹ Verket omtalas som storartat och tidningen hoppas att många ska se det. I samma tidning återges en anmälan av "Kristus på korset" skriven av Carl Rupert Nyblom och tidigare publicerad i Posttidningen.⁸⁰ Nyblom framhåller att publiken i Stockholm kom till utställningen lika mycket för den andaktskänsla som verket gav som för verket som sådant. Nyblom menar i sin anmälan att verket visar att det går bra att måla sådant som man inte uppenbart har framför ögonen. Med stöd i konsthistorien diskuteras den religiösa konstens betydelse och uppgifter och Nyblom menar att verket visar på såväl kroppslig som andlig smärta. Som avslutning framförs att verket kombinerar modern realism med en äldre kyrklig tradition. Det är intressant att lägga märke till att själva utförandet är relativt lite behandlat, tonvikten ligger på ämnet och psykologin.

Den 22 juli kommer nästa artikel om Munkácsy och hans verk.⁸¹ Det meddelas att utställningen öppnar denna dag och att Blanch själv har övervakat hängningen. I inledningen står att inträdet är 1 krona för vuxna och 50 öre för barn, vilket måste anses som högt då Norrlands konstförenings utställningar vanligtvis kostade hälften så mycket. Men det skrivs också att arbetarna från sågverken kan få reducerat inträde om de ordnar gruppbesök. Detta var ett försök att sprida god

konst till arbetarklassen. Tanken på att god konst skulle förädla människan och även överbrygga klasskonflikter var utbredd sedan länge.⁸² Artikeln fortsätter med en biografi över Munkácsy. Denna biografi visar att tanken på en koppling mellan liv och konst var levande. Det svårmod som kan ses i Munkácsys verk kopplas till hans barndom men enligt artikeln blev såväl konst som liv ljusare efter giftermålet i början av 1870-talet. Resten av artikeln behandlar "Kristus på korset" och är ett citat av Nya dagligt allehandas artikel. Precis som i Nybloms artikel pekas på det psykologiska dramat i bilden. Man säger att den som här blir korsfäst är människan och inte gudasonen och menar att verket gestaltar den stund, då Jesus skriker ut sin ångest med orden "Min Gud, min Gud, varför har du övergivit mig?"⁸³ I artikeln hävdas att känslan understryks av den dramatiska himlen. Recensenten menar att verket, och då framförallt de sörjande vid korset, inte symboliserar det historiska utan det mänskliga lidandet. Återigen kan vi lägga märke till att utförandet nästan helt förbigås, det är ämnet och dess betydelse som står i centrum.

Den 24 juli kommer nästa artikel.⁸⁴ Denna inleds med att slå fast att det är ett storslaget och ädelt verk som alla kan förstå. Fortsättningsvis citeras Westernorrlands Allehanda, som klagar på att utställningen har för få besökare för ett så viktigt konstverk. Därefter följer en relativt lång beskrivning av verkets figurer för att sedan övergå i en tolkning av verkets innehåll:

Hvad har konstnären i denna skildring på duken velat teckna? Omöjlig en något annat än den lidande menniskan, martyren, det blödande offret för den herskande kulten, en ohygglig bild men en warnande bild för ofördragsamheten och egenrättfärdigheten, en sorglig bild af det öde, som drabbat till och med förnämsta representeranten för den mänskliga kulturen i dess innersta och äd-

laste betydelse. Deremot erinrar denna gripande bild på intet sätt om gudamenniskan. Det traditionella majestätet och den traditionella glorian saknas här helt och hållet. Den skall därför förefalla många troende krass realistisk.

Den sista artikeln om Munkácsys verk i Sundsvallsposten är en insändare av signaturen *Menniskans Anlete* publicerad den 7 augusti.⁸⁵ Denna insändare ägnas tolkningen av verket. Insändarskribenten håller med om att det är det mänskliga lidandet som framställs men menar att det även finns andra aspekter. Dessa bygger på tanken att döden och sorgen möjliggör förlösningen och i Johannesgestalten finns hopp om framsteg från det insändarskribenten menar var okultiverat och okunnigt. Det är detta som ger verket dess storhet och betydelse.

Som framgått av dessa artiklar om Munkácsys verk är det inte utförandet utan ämnet som gör det till ett stort konstverk. Historiemåleri och detta slags religiösa måleri hade enligt den gängse historieskrivningen förlorat kraft och betydelse, när Munkácsys verk ställdes ut 1886. Det var samma år som de unga konstnärerna bröt med Akademien. Nu skulle konsten kunna stå på egna ben utan att ta hjälp av stora motiv ur mytologi och biblisk eller världslig historia. Trots detta uppmärksammas detta verk väldigt starkt. Det finns, om man jämför dessa artiklar med den tidigare behandlade recensionen, en ambivalens i hur man behandlar konst i pressen. Där var utförandet viktigt men i artiklarna om Munkácsys verk är detta en mindre fråga. Fortfarande levde alltså föreställningen om att viktiga motiv gjorde stor konst.

Låt oss gå över till hur Norrlands konstförening skildrades. Tre fjärdedelar av de artiklar som behandlade lokala konsthändelser hade fokus på föreningen. Det finns allt från större recensio-

ner som gick över flera tidningsnummer och mötesreferat till dragningslistor, påminnelser om möten och annonser. Av de 250 artiklar som publiceras om Norrlands konstförening i dessa åtta tidningar är fördelningen jämn mellan artiklar som behandlar utställningar och andra artiklar. Långt ifrån alla artiklar som behandlar utställningarna är recensioner. Istället är flertalet korta meddelanden om att en utställning ska öppna, har öppnat eller avslutats. Hur de längre recensionerna kunde vara upplagda och vilken estetisk syn de kunde föra fram är behandlat ovan. Liknande recensioner finns för utställningarna i Härnösand 1883 och 1884.⁸⁶ Det finns också några mindre recensioner över andra utställningar arrangerade av föreningen.⁸⁷

Att dessa utställningar var viktiga för den norrländska publiken märks bl.a. genom att recensioner eller anmälningar av utställningarna förekom i tidningar på andra orter än de där föreningen hade verksamhet.⁸⁸ Detta visar att Norrlands konstförening angick större delar av Norrland än de fem orter där föreningen hade kretsar. Ett annat tecken på att Norrlands konstförening var viktig visas genom rapporterna om för-

Norrlands Konstförenings Utställning

i Söderhamn

som öppnades Söndagen d 26 Juli, fortgår t. o. m. Onsdagen d. 26 Augusti
uti **Flickskolans** lokal 1 tr. upp:

Söcknedagar kl. 10—3 och 4—7
Söndagar kl. 12—3 och 4—7.

Inträdesbiljett 25 öre.
Fritt inträde ega Konstföreningens ledamöter mot uppvisande af ledamotkort.

Anteckningslistor för inträde i föreningen med rättighet att i årets utlotning deltaga finnas i M. Sandbergs bokhandel, Hr E. Molanders pappershandel och Fröken Lotten Carlstedts cigarrhandel samt i utställningslokalen.

Krets-Styrelsen.

1200

Bild 4. Annons för Norrlands konstförenings utställning i Söderhamn, införd i Söderhamns tidning den 22 augusti 1885.

eningens medlemstillväxt under dess första verksamhetsår.⁸⁹ Från tidningsredaktionernas sida sågs Norrlands konstförenings verksamhet som viktig och det förekommer ofta uppmaningar till läsekretsen att besöka utställningarna.⁹⁰ Ibland blir tidningarna väldigt direkta i sina uppmaningar till läsarna att se utställningarna. Norrlandsposten är i en artikel mästrande mot publiken som inte kommer till utställningen i Gävle 1885.⁹¹ Man vänder sig då speciellt till stadens kvinnor och uppmanar dem att besöka utställningen. Man skriver att "... de som företrädesvis hafva hemmens prydnad och vård sig anförtrodda böra hafva nytta deraf. Konstens trefnad plägar vara en mätare af bildningsgraden i såväl hem som i samhälle."

I detta ligger en av förklaringarna till att Norrlands konstförenings verksamhet sågs som viktig, konsten kunde erbjuda bildning. Detta är ett återkommande tema i flera artiklar. I Sundsvallsposten diskuteras detta i en artikel i december 1883.⁹² Den centrala tesen där är att konsten har didaktiska möjligheter att påverka ungdomar i rätt riktning. Detta gäller enligt artikeln både estetisk och samhällelig fostran och tidningen berömmar läroverket för att ha förlagt delar av undervisningen till utställningen. Hernösandsposten har en annan vinkling på temat bildning i en artikel från februari 1884.⁹³ Här pekas på den framåtanda och framtidstro som finns i Norrland.⁹⁴ Denna måste enligt artikeln följas av en höjning av den kulturella nivån, något som Norrlands konstförenings verksamhet kan bidra till. Det finns också ett annat tema i artikeln. Detta utgörs av en tävlan mellan norrlandsstäderna och mellan dessa och övriga Sverige. Hernösandsposten framhåller Härnösands anor som bildningscentrum och man vill bibehålla denna position, men för detta krävs enligt tidningen att de boende i Härnösand engagerar sig i konstföreningen och besöker dess utställningar.⁹⁵

Det utrymme Norrlands konstförening fick i pressen visar

att föreningens verksamhet sågs som viktig på många plan. Dess göranden och låtanden angick fler än dem som besökte utställningarna eller vann i lotterierna. Föreningen verkade under en tid som innebar en rad förändringar inom konstlivet. Det går inte att knyta det moderna konstlivets etablering i Norrland till Norrlands konstförening men däremot innebar grundandet av föreningen ett steg mot det moderna konstlivet. Det är därför inte konstigt att det som skrivs om lokalt konstliv i Norrland under de fem år jag undersökt till tre fjärdedelar rör Norrlands konstförening.

Det går att slå fast att konsten hade en plats i det offentliga samtalet i Norrland på 1880-talet och såväl lokala som nationella och internationella konsthändelser behandlades i tidningsspaltarna. Det är under dessa år som det moderna konstlivet etableras i denna del av landet, något som gör att det med största säkerhet hade funnits färre artiklar tio år tidigare och troligen fler artiklar tio år senare.

Jag har visat på att det man skriver om varierar starkt men att det går att se vissa mönster, där det lokala konstlivet har en stark ställning då läsekretsen kan relatera till det.⁹⁶ Det finns dock även andra delar i detta mönster. Då svenska konstnärer omnämns i internationella sammanhang uppmärksammas detta i norrlandstidningarna. Likaså är resandet av monument över berömda personer något som får stort utrymme. Detta visar att konsten inte sågs som något som enbart var viktigt i sig själv utan något som hade betydelse för nationell självkänsla och självbild. Att konsten var viktig ur dessa och andra aspekter visas av de uppmaningar som riktades till läsarna att besöka utställningar som arrangerades.

Den nya konsten i form av exempelvis impressionismen har en relativt liten plats medan mer traditionellt färgade konstnärer får stort utrymme. Detta är ett utslag av tidens estetiska preferenser. Att vi idag ger det dåvarande avantgardet en så

stor plats är snarast att betrakta som en historisk anomali. En ambivalens märks då man jämför hur man skrev om Munkácsy respektive svenska friluftsmålare. I det förra fallet läggs tonvikten på vad som var avbildat och dess betydelse, medan man hos friluftsmålarna uppmärksammar utförandet. På detta sätt kunde både det traditionella och det nyskapande ges goda omdömen, men från olika utgångspunkter.

Då Göran Sörbom diskuterar konstkritikens möjligheter och ändamål framhåller han sex olika användningsområden för läsaren av konstkritik.⁹⁷ Dessa är kunskapsinhämtande, förståelse, vägledning, känslostimulering, artikulering av den sociala sfären och underhållning. Det går att se att alla dessa användningsområden finns representerade i det material jag har arbetat med.

Notiser om vad som hände i det lokala konstlivet kunde användas av läsarna för kunskapsinhämtande, likaså kunde läsarna få en större förståelse för konsten. De större recensionerna gav vägledning till utställningarna och känslostimulering. Dessa artiklar var viktiga för artikuleringen av den sociala sfären då man, om man hade sett en utställning, kunde relatera till den och då det gånk på gånk talas om konstens roll i bildningen blev man en av de bildade, om man sett en utställning. Det gick säkert också att läsa dessa artiklar som underhållning.

Sammantaget visar detta att det som skrevs om konst under 1880-talet i dessa norrlandstidningar på många sätt avspeglar ett modernt konstliv. Det var under loppet av 1800-talet detta moderna konstliv formerades och under den tid jag undersökt hade det börjat bli en realitet i norra delen av Sverige.

Noter

- 1 Om Norrlands konstförening, *se* Pettersson 2001.
- 2 Norrlandsposten gavs under perioden ut fyra dagar i veckan, Söderhamns tidning två dagar i veckan fram t.o.m. 1885 och 3 dagar i veckan under 1886, Hudiksvallsposten hade tvådagarsutgivning, Sundsvallsposten tredagarsutgivning, Hernösandsposten fyradagarsutgivning, Umebladet tvådagarsutgivning, Norrbottens-Kuriren tvådagarsutgivning och Östersundsposten hade fram t.o.m. 1884 tvådagarsutgivning och kom från och med 1885 ut tre dagar i veckan. För mer detaljerade uppgifter om vilka dagar tidningarna gavs ut och deras omfång hänvisas till Lundstedt 1902. Om pressen i allmänhet vid tiden *se* Nordmark, Johannesson & Petersson 2001.
- 3 Sydhoff 1971, 25ff.
- 4 Sandström 1968, 10–11.
- 5 *Jfr* Habermas 1998.
- 6 *Jfr* Nordmark 1989. *Se* även Sörbom 1982, 18. Här diskuterar Sörbom kritikens olika möjligheter och ser en artikulering av den sociala sfären som en av dessa.
- 7 Sandström 1968, 10–11.
- 8 Görts 1999, 155ff.
- 9 Görts 1999, 155ff.
- 10 Ward 1994, 162–194.
- 11 Görts 1999, 155ff.
- 12 Orwicz 1994, 1–9. Om "The new art history", *se* Harris 2001.
- 13 *Se* exempelvis Elsner 1993 eller Dackenberg 1994.
- 14 Görts 1999.
- 15 Om hur teater bemöttes i norrländsk lokalpress, *se* Rosenqvist 1998, 144–179.
- 16 *Se* exempelvis Hernösandsposten 6 juli 1883.
- 17 Denna syn på konstlivet har varit rådande under en lång tid och det finns otaliga exempel på denna historieskrivning. Som exempel på detta kan Strömbom 1945 nämnas. Att man undviker att skriva om konstlivet för denna period är också ett ställningstagande som visar att det fortfarande idag finns en uppfattning om att det är först sent

- under 1800-talet som konstlivet formeras, *se* Görts 2000, 463–471.
- 18 Om detta *se* exempelvis Bengtsson 1999, 143–229; Hanner Nordstrand 2000; Pettersson 2000 och Söderlind 1999, 25–38.
 - 19 Om denna staty skrivs det i flera av tidningarna. *Se* exempelvis Norrlandsposten 24 april 1885, Hudiksvallsposten 25 april 1885, Norrbottens-Kuriren 5 maj 1885 eller Östersundsposten 11 maj 1885.
 - 20 Ellenius 1971 och Berggren 1990.
 - 21 Berggren 1990, 24.
 - 22 Dalberg 1803.
 - 23 Detta går att jämföra med utvecklingen och förändringen av det offentliga livet, *jfr* Habermas 1998.
 - 24 Östersundsposten 11 maj 1885.
 - 25 Hudiksvallsposten 3 september 1884 och Söderhamns tidning 15 mars 1886.
 - 26 Om Akademiens verksamhet under denna period *se* Lindwall 1986 a, b och c.
 - 27 Om Opponenterna *se* Strömbom 1945 eller Lindwall 1985, 17–24.
 - 28 *Se* exempelvis Norrlandsposten 11 augusti 1882, Söderhamns tidning 28 juni 1882 och Sundsvallsposten 27 juni 1882.
 - 29 Hernösandsposten 23 maj 1883 och 4 september 1885.
 - 30 *Se* exempelvis Sundsvallsposten 31 maj 1883 eller Östersundsposten 25 september 1882.
 - 31 Hernösandsposten 20 mars 1885.
 - 32 Hernösandsposten 4 april 1885.
 - 33 Hernösandsposten 10 juni 1885.
 - 34 Hernösandsposten 19 juni 1885.
 - 35 Hernösandsposten 21 augusti 1885.
 - 36 Hernösandsposten 6 augusti 1886.
 - 37 Sundsvallsposten 28 mars 1885, Hudiksvallsposten 24 mars 1885 och Söderhamns tidning 24 mars 1885.
 - 38 Hudiksvallsposten 24 mars 1885 och Söderhamns tidning 24 mars 1885.
 - 39 Norrlandsposten 17 april 1885.
 - 40 Söderhamns tidning 8 april 1885.

- 41 Görts 2000, 463–471.
- 42 Norrlandsposten 29 september 1884.
- 43 Östersundsposten 25 januari 1886.
- 44 Sundsvallsposten 17, 22 och 24 juli 1886.
- 45 Sundsvallsposten 3 augusti 1886.
- 46 Pettersson 2001, 20.
- 47 *Se exempelvis* Hernösandsposten 14 juli 1883 eller 25 juni 1884.
- 48 Om Lea Ahlborn, *se* Olsén 1962.
- 49 Sundsvallsposten 3 april 1884.
- 50 Sundsvallsposten 16 september 1884.
- 51 Norrlandsposten 31 juli 1882.
- 52 Norrlandsposten 6 september 1882.
- 53 Norrlandsposten 29 maj 1885.
- 54 Östersundsposten 13 mars och 8 april 1886.
- 55 Sundsvallsposten 25 juli 1882.
- 56 För exempel på dessa annonser, *se* Sundsvallsposten 9 augusti 1883 eller Norrlandsposten 19 december 1882. För kontexten kring bildexplosionen under 1800-talet hänvisas till Johannesson 1978.
- 57 Sundsvallsposten 27 juni 1882.
- 58 Sundsvallsposten 25 juli 1882.
- 59 Norrbottenskuriren 18 maj 1883.
- 60 Norrlandsposten 1 juli 1885, Norrbottenskuriren 10 juli 1885, Östersundsposten 10 juli 1886 och Sundsvallsposten 22 december 1885.
- 61 Söderhamns tidning 25 juli 1885.
- 62 Söderhamns tidning 22 augusti 1885.
- 63 Söderhamns tidning 29 augusti 1885.
- 64 Söderhamns tidning 1, 5, 8, 12, 15, 19 och 22 augusti 1885.
- 65 Görts 1999, 155ff.
- 66 *Jfr* Görts 2000, 463–471.
- 67 *Jfr* Nobel 2001.
- 68 Söderhamns tidning 1 augusti 1885.
- 69 Söderhamns tidning 22 augusti 1885.

-
- 70 Söderhamns tidning 1 augusti 1885.
 - 71 Söderhamns tidning 15 augusti 1885.
 - 72 Söderhamns tidning 12 augusti 1885.
 - 73 Söderhamns tidning 19 augusti 1885.
 - 74 Sundsvallsposten 17, 22 och 24 juli samt 7 augusti 1886.
 - 75 Sundsvallsposten 9 februari 1882.
 - 76 Litteraturen om Mihály Munkácsy är tyvärr svåråtkomlig, då det mesta som skrivits om honom är skrivet på ungerska. De biografiska uppgifterna i denna artikel är hämtade från Szabó 1985.
 - 77 Att på detta sätt använda sig av realism i detaljerna men frihet i sammansättandet av desamma är inte unikt för Munkácsy. Den svenske konstnär som gick längst i detta var Carl Gustaf Hellqvist, se Rudnert 1991.
 - 78 Görts 1999, 147.
 - 79 Sundsvallsposten 17 juli 1886.
 - 80 Sundsvallsposten 17 juli 1886.
 - 81 Sundsvallsposten 22 juli 1886.
 - 82 *Jfr* Andersson 1849.
 - 83 Matteusevangeliet 27:46.
 - 84 Sundsvallsposten 24 juli 1886.
 - 85 Sundsvallsposten 7 augusti 1886.
 - 86 Hernösandsposten 6, 7, 11 och 14 juli 1883 samt 6, 9, 13, 14, 23 och 25 juni 1884.
 - 87 *Se* exempelvis Sundsvallsposten 8 december 1883, Hudiksvallsposten 23 maj 1885 och Norrlandsposten 6 november 1885.
 - 88 Norrbottens-Kuriren 3 och 7 augusti samt 23 november 1883 eller Östersundsposten 21 maj och 17 juni 1884.
 - 89 *Se* exempelvis Hernösandsposten 12 januari 1883 eller Hudiksvallsposten 30 maj 1883. Dessa uppgifter verkar tillförlitliga då man jämför dem med arkivalierna för Norrlands konstförening.
 - 90 *Se* exempelvis Sundsvallsposten 8 december 1883 eller Hernösandsposten 9 juni 1883.
 - 91 Norrlandsposten 6 november 1885.
 - 92 Sundsvallsposten 8 december 1883.

- 93 Hernösandsposten 9 februari 1884.
94 *Jfr* Sörlin 1988.
95 Om Härnösands som bildningscentrum, *se* Qvarsell 1988.
96 *Jfr* Nordmark 1989.
97 Sörbom 1982, 18ff.

Referenser

Otryckta källor

Kungliga akademien för de fria konsterna, protokoll den 26 maj 1883.
Norrlands konstförenings arkivalier vol. I–III, Landsarkivet i Härnösand.

Tidningar

Hernösandsposten 1882–1886
Hudiksvallsposten 1882–1886
Norrbottens-Kuriren 1882–1886
Norrlandsposten 1882–1886
Sundsvallsposten 1882–1886
Söderhamns tidning 1882–1886
Umebladet 1882–1886
Östersundsposten 1882–1886

Litteratur

Andersson, Johan Fredrik, *Tankar om Stockholms bildningscirkel*. Stockholm 1849.
Bengtsson, Eva-Lena, "Bildkonsten". I *Karl Johanstidens konst*. Signums svenska konsthistoria, band 9. Lund 1999, 143–229.
Berggren, Lars, *Giordano Bruno på Campo dei fiori: Ett monumentprojekt i Rom 1876–1889*. Diss. Lund 1990.
Dackenberg, Hans, *Oscar Levertin som konsthistoriker*. Diss. Umeå 1994.
Dalberg, Karl Theodor, *Della influeza delle scienze e belle arti sulla tranquillità pubblica*. Brescia 1803.
Ellenius, Allan, *Den offentliga konsten och ideologierna: Studier över verk från 1800- och 1900-talen*. Stockholm 1971.
Elsner, Catharina, *Expressionismens framväxt: August Brunius skriver om konst 1904–1913*. Diss. Stockholm 1993.
Görts, Maria, "Konstlivet". I *Konsten 1845–1890*. Signums svenska konsthistoria, band 10. Lund 2000, 463–471.

- Görts, Maria, *Det sköna i verklighetens värld: Akademisk konstsyn i Sverige under senare delen av 1800-talet*. Diss. Stockholm 1999.
- Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet: Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. (1962) Lund 1998.
- Hanner Nordstrand, Charlotta, *Konstliv i Göteborg: Konstföreningen, museisamlingen och mecenaten Bengt Erland Dahlgren*. Diss. Göteborg 2000.
- Harris, Jonathan, *The new art history: A critical introduction*. London 2001.
- Johannesson, Lena, *Den massproducerade bilden: Ur bildindustrialismens historia*. Stockholm 1978.
- Kungliga akademien för de fria konsterna: *Årsberättelse afgifven på högtidsdagen den 15 maj 1882*. Stockholm 1882.
- Kungliga akademien för de fria konsterna: *Årsberättelse afgifven på högtidsdagen den 15 maj 1883*. Stockholm 1883.
- Lindwall, Bo, "Konstakademien 1735–1835". I *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*. Red. Rolf Söderberg och Göran Söderström. Stockholm 1986a, 12–33.
- Lindwall, Bo, "Konstakademien 1835–1880". I *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*. Red. Rolf Söderberg och Göran Söderström. Stockholm 1986b, 34–99.
- Lindwall, Bo, "Oppositionen". I *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*. Red. Rolf Söderberg och Göran Söderström. Stockholm 1986c, 100–131.
- Lindwall, Bo, "Konstnårsrevolterna". I *1880-tal i nordiskt måleri*. Nationalmuseums utställningskatalog nr 487, Nationalmuseum Stockholm, 25 oktober 1985 – 6 januari 1986. Stockholm 1985, 17–24.
- Lundstedt, Bernhard, *Sveriges periodiska litteratur III: Landsorten 1813–1900*. Stockholm 1902.
- Matteusevangeliet. I *Bibeln*.
- Nobel, Agnes, *Hur får kunskap liv: Om konst och eget skapande i undervisning*. Stockholm 2001.
- Nordmark, Dag, *Det förenande samtalet: Om norrländsk lokalpress och den borgerliga offentlighetens etablering under 1800-talets första hälft*. Stockholm 1989.
- Nordmark, Dag, Johannesson, Eric & Petersson, Birgit, *Den svenska pressens historia II: Åren då allting hände (1830–1897)*. Stockholm 2001.
- Olsén, Brita, *Lea Ahlborn: En svensk medaljkonstnär under 1800-talet*. Diss. Uppsala 1962.
- Orwicz, Michael R., "Introduction". I *Art criticism and its institutions in nineteenth-century France*. Ed. Michael R. Orwicz. Manchester 1994, 1–9.
- Pettersson, Lennart, "Rapport från ett just påbörjat forskningsprojekt:

- Norrlands konstförening 1883–1886". *Oknytt* 3–4/2001, 6–34.
- Pettersson, Lennart, *Konstnärsgillet: Konstliv och föreningsväsende vid mitten av 1800-talet*. Umeå studies in history and theory of art 1. Diss. Umeå 2000.
- Qvarsell, Roger, *Kulturmiljö och idéspridning: Idédebatt, bokspridning och sällskapsliv kring 1800-talets mitt*. Stockholm 1988.
- Rosenqvist, Claes, *Mittsvenska scener: Härnösand, Sundsvall och det sena 1800-talets landsortsteater*. Umeå 1998.
- Rudnert, Sune, *I historiemålarens verkstad: Carl Gustaf Hellqvist – liv och verk*. Diss. Lund 1991.
- Sandström, Sven, *Konstkritik: Från hellenism till impressionism*. Stockholm 1968.
- Strömbom, Sixten, *Konstnärsförbundets historia I: Till och med 1890*. Stockholm 1945.
- Sydhoff, Beate, *Ur konstkritikens historia*. Stockholm 1971.
- Szabó, Julia, *Die Malerei des 19. Jahrhunderts in Ungarn*. Békécsaba 1985.
- Söderlind, Solfrid, "Schröders krets". I *Dokument IV: Konst, bildning och föreningsliv i 1800-talets nord*. Red. Lennart Pettersson. Umeå 1999, 25–38.
- Sörbom, Göran, *Forskningsprojektet kritik och konst II: Dagskritikens roll i massmedia*. Uppsala 1982.
- Sörlin, Sverker, *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, Acta Regiæ Skytteanæ Nr 33. Diss. Umeå 1988.
- Ward, Martha, "From art criticism to art news: Journalistic reviewing in late nineteenth century Paris". I *Art criticism and its institutions in nineteenth-century France*. Ed. Michael R. Orwicz. Manchester 1994, 162–194.

Recensioner

Katarina Sörlin och Margareta Öberg Nilsson. Skräna och verklighet i Stängselviken. Stockholm 2003.

Under 1800-talet var det vanligt att bönderna upplät torplägenheter på 50 år. Efter de 50 åren återgick marken till stamhemmanet. Oftast köpte brukaren torpet innan de 50 åren gått till ända. Men ibland vägrade markägaren och kanske ett helt livs odlarmöda gick torparen ur händerna. Det var exakt vad som hände författarnas farfars far, Pehr Efraim Öberg, f. 1836.

Denna familjekrönika startar 1897 när Pehr Efraim flyttar från Fårskäret, Järnäs och köper ett litet torp i Stängselviken, Öresund, numera vanligtvis benämnt Kronören. Orten ligger vid kusten i Nordmalings kommun. Torpet var till salu sedan ägaren, styrmanen Karl Olof Eriksson, övergivit husturu och åtta barn och bara försvunnit. Det var en händelse som folk i trakten funderade över i många årtionden. Händelsens dramatiska upplösning berättas i slutet av boken.

Vi får följa livet i Stängselviken fram till nutid och även författarnas skolgång ute i stora världen.

Skrivandet började 1995 och skildringen av livet i Stängselviken i äldre tid har möjliggjorts genom intervjuer med minnesgoda faster Anna (Robertsson), född 1913.

Stängselviken låg länge i väglöst land. Först 1961 fick man väg och 1963 kom elströmmen.

I boken får man följa livet i helg och söcken. Arbete med fiske och jordbruk, mat och måltider, skolgång, julfirande och julkalas, umgänge med släktingar och grannar. Man får skildrat hur det var att vara barn och växa upp i Stängselviken och hur det var att äldras där. Det är mycket jag känner igen från min egen uppväxt och jag känner att deras skildringar är mycket verklighetsnära. Denna bok är ett tidsdokument som har ett stort framtida värde.

Det finns många pärlor i berättandet. I avsnittet om realskoletiden i Nordmaling kan man t.ex. läsa att Margaretas stora tonårsförälskelser var Bill, Boy och Robin Hood. "För jag ägnade mig åt tjuvrökning."

Boken har höga språkliga kvalitéer. Man kan läsa den som ett skönlitterärt verk och bara njuta av sättet att hantera språket och

dialektorden. En rolig poäng är också att man var tvåspråkiga i Stängselviken. Mamma Sigrid och döttrarna talade rikssvenska, pappa Kalle, farfar och farmor talade genuin nordmalingsdialekt.

Mitt förnamn förekommer på sidan 177. Jag hoppas i min fåfänga att det är jag som åsyftas.

Sigurd Nygren

Boken är på 229 sidor, kostar 180 kr + ev. porto och kan köpas i Akademibokhandeln, Umeå, eller beställas hos Katarina Sörlin, tel 0930-330 32.

Anders Hansson. Armfeldts karoliner. Prisma. Stockholm 2003.

Ingenting symboliserar mer början till slutet för den svenska stormakten än karolinernas dödsmarsch över Kölen från Tydal i Norge till Handöl i Jämtland nyåret 1719, då tre tusen man frös ihjäl på fjället. Marschen har tjänat som motiv inom måleri, litteratur och film. De historiska skildringarna är också många. Klassiska är G. Petris *Armfeldts karoliner 1718–1719* (1919) och T. Bobergs och E. Maijströms *Tre tusen man koar på fjället* (1944),

som bägge främst bygger på Helsinges regementes orderbok. Men den utan tvekan allra bästa historiken utgör östersundsarkeologen Anders Hanssons nyligen utgivna och fint illustrerade bok om Armfeldts fälttåg. Hansson gav redan 1991 ut en skrift om karolinermarschen men den här anmälda boken är starkt omarbetad och utvidgad. I motsats till äldre skildringar behandlar den nya boken också utförligt fälttågets norska del. Den bygger dessutom på en del tidigare ej utnyttjade källor.

Tragikens bakgrund är välkänd. Efter katastrofen vid Poltava 1709 och Karl XII:s hemkomst efter den fleråriga exilen i Turkiet hade de sista svenska fästena i Tyskland fallit. Från sitt högkvarter i Lund koncentrerade sig kungen på att möta det väntade anfallet mot det egentliga Sverige. När detta uteblev på grund av oenighet mellan Danmark, Preussen och Ryssland mognade istället planen på att med vapenmakt rycka loss Norge från Danmark. Liksom tidigare hyllade kungen principen att "anfall är bästa försvar".

På sensommaren 1718 påbörjades anfallet. I spetsen för huvudarmén på 40 000 man gick Karl XII mot det befästningssystem, som skyddade Oslofjorden. En mindre avdelning under ledning av den tidigare befälhavaren i den finska

riksdelen, friherre Carl Gustaf Armfeldt (1666–1736), hade redan i mars satts upp vid Duveds skans i Jämtland med uppgift att gå in i Tröndelag och erövra Trondheim. För att kunna samordna krigshandlingarna i södra Norge med anfallet mot Trondheim upprättades en helt ny postväg med gästgivare och postbönder mellan Eda skans i Värmland genom Dalarna, Härjedalen och Jämtland fram till Duved. En kall och regnig sommar försenade avmarschen. Först den 18 augusti bröt Armfeldt upp från Duved.

Förberedelserna hade varit minnutiösa och omfattande. Uppsala-historikern Jan Lindegren har visat att den svenska uppmarschen mot Norge 1718 var en förelöpare till det moderna "totala kriget". Hela det krigströtta Sverige, som dessutom 1717 drabbats av svår missväxt, barskrapades på resurser. Armfeldts styrka uppgick till över 10 000 man. Jemtlands regemente och Jemtlands Kavallerikompani räknade 1 452 man, Helsingeregemente och Helsingebataljon 2 171 man. Större delen av truppen kom emellertid från Finland: 5 524 man. De finska regementena hade också störst krigsvana. Proviant och furage skulle räcka i sex veckor, en alltför optimistisk beräkning skulle det snart visa sig. Nära 7 000 hästar och omkring 2 500 nötkrea-

tur, får och getter samlades i Duved. Bönderna i både Jämtland och Västernorrland klagade i flera inlagor över att arméns hästar betade av åkrarna och att hö stals ur ladorna.

Oväder, sinande förråd och urusla vägar gör att Armfeldt först i oktober når fram till Trondheim. Planerna på att snabbt inta den väl förskansade staden får dock snart överges och armén fortsätter istället söderut längs Gaula. Proviantbristen är skriande och gårdar plundras längs marschvägen. Ändå är det tydligt att den svenska krigsföringen i Tröndelag var relativt skonsam mot civilbefolkningen. De förbrytelser mot civila och fångar, som svenskarna gjorde sig skyldiga till under stormaktskrigen i Tyskland, Polen och Ryssland lyser med sin frånvaro. En del norska traditionsuppgifter om svenska härjningar 1718 har visat sig vara överdrivna eller helt sakna grund. Åtminstone under kampanjens inledande skede sökte svenskarna också betala för sig. Övergrepp mot befolkningen beivrades. En finsk dragon, som mördat en kvinna och sedan plundrat hennes hus, skickades av Armfeldt till Trondheim för dom och avrättning enligt norsk lag. Och dragonen Per Andersson från Nordbyn i Jämtland erinrade sig senare "att krigs disciplin så strängt handhaf-

des, at om någon, att släcka sin hunger (sic!) tagit et höns eller kycklinge, skulle han vara hängd".

Att den svenska armén i Tröndelag 1718 inte kunde fara fram hur som helst torde ha sin speciella förklaring. För jämtarna var gränsen till Tröndelag knappast någon nationsgräns. När "herrarna" slogs förr var det inte ovanligt att bönderna i gränstrakterna slöt "bondefreder" över de fiktiva nationsgränserna. Jämtland hade i mer än 500 år varit norskt eller dansk-norskt och många jämtländska soldater hade släktingar och vänner på den norska sidan. Kanske hade de följt med fäder och bröder till den stora Levangermarknaden vid Trondheimsfjorden. Många jämtlandsbönder besökte denna marknad regelbundet och det berättas att fororna kunde bestå av hundratals hästar med produkter för avsalu. Särskilt populärt bland allmogen i Jämtland kan inte det svenska anfallet mot Tröndelag 1718 ha varit.

Först den 28 december, nästan en månad efter dödsskottet vid Fredrikstens fästning, nåddes Armfeldt av meddelandet att Karl XII var död. Han fick nu också omedelbart order om att dra sig ut ur Norge. Anders Hansson är förvisso ingen Peter Englund när han skildrar återtågets grymma tragik, men källorna talar för sig själva.

På nyårsafton förflyttade sig armén till Tydalen för att invänta nyårdagen 1719, då marschen över fjällen påbörjades. Närmaste by på den svenska sidan var Handöl på Ånnsjöns västra sida. Dödsmarschen de sex milen över Sylarnefjällen har för eftervärlden blivit synonymt med Armfeldts karoliner.

En tre dygn lång storm blåste upp på fjället. Överlevande berättade att de inte kunde se handen framför sig. Stormen blåste rakt igenom uniformerna. För att hålla värmen eldade soldaterna upp släddar, skidor och t.o.m. bösskolvar. Hästar som föll omkull av utmattning slaktades omedelbart och det varma blodet dracks. Utrustningen övergavs. Tre tusen karoliner frös ihjäl på fjället stående i klungor om flera hundra; ytterligare 700 avled senare av sina frostsador. Bataljonspastorn vid Åbo läns regemente, Nils Idman, överlevde marschen och talar i sin predikan i Frösö kyrka den 19 januari 1719 om att kölden var så stark "at somliga blefvo såsom yra, andra såsom druckna, ansikten swall upp".

Armfeldt nådde med förtruppen fram till Handöl den 3 januari. Han hade färdats i en släde nedbäddad bland pälsar och skinn och undkom med smärre frostsador på ena kinden. Utanför de tre går-

darna i byn dog flera hundra soldater. När Armfeldt med resterna av sin armé slutligen nådde Duveds skans den 6 januari stod katastrofen i hela sin vidd helt klar. "Både hästar och kuskar är döda. Kort sagt, hela den svenska armén är ruinerad", fastslog en norsk major som senare i januari 1719 rekognoscerade den svenska marschvägen över fjället.

Totalt dog ungefär ett tusen jämtar under dödsmarschen, vilket innebär att en mycket stor del av den arbetsföra manliga befolkningen i landskapet rycktes bort. Kvinnor, halvvuxna barn och äldre fick sköta många gårdar i Jämtland under den närmast kommande tiden. Krigsinvaliderna var också många. Prästen i Oferdal antecknade den 10 oktober 1787 att avskedade dragonen och bonden Erik Håkansson avlidit. Under återmarschen på nyåret 1719 hade han "genom förkylning mistat bägge sina fötter; har sedan 69 år gått på knäna, och till äfventyrs längst ibland alla varit ett lefwande minnesmärke eller wittne til berörde olyckliga härfärd". En annan överlevande Armfeldtskarolin, som nådde hög ålder var sedermera bonden Asmund Svensson i Ledusjö, Nordmaling. Han blev 84 år gammal (källa: Tyko Lundkvist, *Hembygdsboken, Nordmalings och Bjurholms socknars his-*

toria. Umeå 1962). Det kan tilläggas att Asmund Svensson är farfars morfars farfar till Johan Nordlander-sällskapets skattmästare och biträdande redaktör Sigurd Nygren (muntligt meddelande till recensenten från S.N.).

Ett stort antal monument och minnesvårdar har senare rests över Armfeldts karoliner. Huvudmonumentet ungefär 500 meter från den gamla skansen i Duved ritades av den kände arkitekten Ferdinand Boberg och invigdes den 6 november 1892. Vid invigningen hyllades särskilt de finska förbandens insatser. Som Hansson mycket riktigt påpekar skall detta kopplas till den inrikespolitiska situationen i Finland där tsaren dragit igång en illa sedd förryskningskampanj. I samband med 200-årsminnet av dödsmarschen 1919 företogs också den första moderna karolinermarschen. Den har senare följts av mer eller mindre årliga marscher. Så har då till sist den svenska stormaktens tragiska svenesång i jämtlandsfjällen blivit turism och upplevelseindustri.

Lars-Göran Tedebrand

Patrik Lantto, Att göra sin stämma hörd. Svenska Samernas Riksförbund och svensk samepolitik 1950-62. Kulturens Frontlinjer. Skrifter från Forskningsprogrammet Kulturgrens Norr 47. 244s. Umeå 2003.

Patrik Lanttos senaste arbete är en studie av Svenska Samernas Riksförbund (SSR), dess tillkomst och utveckling och dess roll i svensk samepolitik under tiden 1950-62. Motiveringen för tidsbegränsningen är SSR:s bildande 1950 och att förbundet 1962 hade uppnått en sådan stabilitet i sin verksamhet, att det kunde betraktas som ett riksförbund med anspråk på att få "göra sin stämma hörd".

Studien utgår från tre övergripande perspektiv, relationen mellan statsmakterna och samerna, de externa föreställningarna om samerna i svensk politik och vilken bild av det samiska som samerna själva presenterade samt synen på samernas eget agerande och deras reaktioner på den förda politiken.

Det här är en väl genomförd och mycket intressant studie och ett föredömligt exempel på hur en forskning av det här slaget kan läggas upp. Det är ett underifrånperspektiv, förklarar Lantto, där den underordnade parten i relationen står i fokus. Målsättningen har varit att låta samerna själva kom-

ma till tals, att låta en annars relativt osynlig och marginaliserad grupp aktivt träda fram i det skeende som analyseras. Men Lantto markerar tydligt att det inte är den *samiska* åsikten som torgförs men däremot *olika samiska uppfattningar*. Och det är de uppfattningarna som han bearbetat i sin analys genom att sätta in dem i deras sammanhang, genom att analysera och peka på motiv.

Lantto analyserar de genomgripande yttre frågor, som upptog SSR:s engagemang och formade förbundets verksamhet. Det gällde frågor som uppfattades som livsavgörande för renskötseln och därmed för hela samekulturen. Rationalisering, modernisering och omstrukturering blev nya modeord men samtidigt också anledning till farhågor för reformer kanske utan acceptabelt innehåll. Och så den ökade osäkerheten om rätten till land och vatten, tidigast synliggjord i samband med de omfattande vattenregleringarna.

Det intressantaste i Lanttos studie är de två linjer han funnit centrala i SSR:s arbete, frågorna om representativitet och enighet. På grund av näringens dominerande position inom samepolitiken var uppslutningen från samebyarnas sida en förutsättning för att SSR skulle anses vara representativt. En följd av detta var under upp-

byggnadsskedet också det starka kravet på enighet utåt. SSR bars ju upp av i huvudsak de renskötande samerna och de icke renskötande – majoriteten av sameer – förutsattes mer eller mindre att ändå känna sig företrädade i den enda befintliga samiska riksorganisationen.

Arbetet med att värva medlemmar utgjorde samtidigt ett led i den utåtriktade verksamheten, som gick ut på att ge SSR en större tyngd i arbetet att etablera förbundet som en motpart mot statsmakterna. Men när målet om en fullständig uppslutning från samebyarnas sida var uppnått, avslöjades dock svagheten i det agerandet, hävdar Lantto. Förbundets ord vägde förvisso tyngre, men organisationen var fortfarande intert svag, eftersom det i realiteten ännu inte fanns någon uppslutning på individbas bakom förbundets arbete och målsättningar. En grundläggande riktlinje för SSR:s arbete borde i stället ha varit att presentera en bredare bild av det samiska, att lyfta fram andra grupper än enbart renskötarna och andra aspekter än enbart näringen, att problematisera och utmana den officiella bilden.

Nu betraktades SSR närmast som en organisation för en samisk elitgrupp, summerar Lantto. Det var inte bara de icke renskötande samernas intressen som åsidosat-

tes. Kvinnorna saknades i förbundets arbete, skogssamerna menade att SSR framför allt företrädde fjällsamernas intressen, och renskötarna ute i samebyarna tycktes i stor utsträckning sakna engagemang och intresse för den verksamhet som SSR bedrev.

Om SSR varit framgångsrikt i att snabbt etablera sig som en aktör inom samepolitiken, kan man enligt Lantto inte säga detsamma om det genomslag organisationen fick för sina åsikter och krav. De konkreta framgångarna var få. Förbundets krav avslogs eller lämnades därhän, något som blir tydligt i en granskning av de centrala frågor som SSR bedrev. Bara i s.k. mjuka kulturfrågor fanns en större beredvillighet att gå samerna till mötes.

Bilden av SSR under perioden 1950–62 är mångfasetterad, summerar Patrik Lantto sitt arbete. Den visar en organisation som arbetar hårt för att konsolidera sin medlemsbas, som söker engagera och aktivera samerna som grupp, som strävar efter att ge dem en röst i den politiska debatten, som vill värna samisk kultur, som vill stärka de samiska rättigheterna i samband med exploateringar inom Sápmi, och som vill bryta den myndighetskontroll som samerna länge varit utsatta för genom det s.k. lappväsendet.

De negativa faktorerna bestod å andra sidan i att SSR inte levde upp till sina målsättningar. Framför allt inkluderas inte alla samer i arbetet, det fanns en gradering av samiskhet inom förbundet som bidrog till splittring och en bristande uppslutning bakom organisationens verksamhet.

Patrik Lantto har gjort ett banbrytande forskningsarbete på ett ännu relativt okänt fält. Han har närmat sig ämnet med ödmjukhet, försäkrar han. Men vi som läst hans studie kan intyga att det samtidigt också skett med den integritet som är en forskares kvalitetsmärke.

Lars Thomasson

Stig Ramel. Göran Magnus Sprengtporten. Förrädaren och patrioteten. Atlantis. Stockholm 2003.

1809 lösrycktes Finland från den 600-åriga föreningen med Sverige och blev ett storfurstendöme i det ryska tsarväldet, som sträckte sig från Finska viken till Alaska. Högtidligt förklarade tsar Alexander I vid lantdagen i Borgå den 29 mars 1809 att "Finland nu upphöjts till nationernas antal". Den finska na-

tionen föregick alltså den finska staten, som ju blev självständig först efter bolsjevikrevolutionen och tsarismens fall 1917.

En som fascinerats av den svenska rikssprängningen 1809 och det finska nationsbyggandet är Stig Ramel, under många år verkställande direktör för Nobelstiftelsen. Tidigare har han givit ut en bok om Gustaf Mauritz Armfelt, Gustav III:s gunstling som blev tsarens man i Finland. Nu återkommer han med en volym om en annan svensk-rysk samarbetsman Göran Magnus Sprengtporten (1740–1819), som människa mycket olik Armfelt men med ett livsöde som har många paralleller med dennes. Det har blivit ett fint stycke personhistoria, som växer ut till en intelligent skildring av en viktig epok i Sveriges, Finlands och Rysslands historia. Den fyller väl sin plats i den ganska imponerande raden av historiska biografier, som publicerats under de senaste åren. Boken är också ännu ett uttryck för den renässans för politisk historia, som vi just nu upplever och där inte minst väl bevandrade fritidsforskare som Ramel spelar en viktig roll.

Göran Magnus Sprengtporten tillhörde en ursprungligen tysk militärläkt, som gått i svensk tjänst och för sina tjänster för den svenska stormakten adlats på Karl

IX:s tid. Vid Gustav III:s statskupp i augusti 1772 organiserade han revolutionsförberedelserna i Finland och mottog flera nådevedermålen av kungen. 1775 blev han chef för Savolaksbrigaden, som hade i uppgift att försvara rikets östgräns.

Sprengtporten var emellertid självsvåldig och inte så litet högmödig och råkade snart i öppen konflikt med Gustav III. I sitt hat mot kungen slog han in på vägar som ledde till öppet landsförräderi. I likhet med en liten grupp av andra adelsmän och officerare i Finland, som sett sina herrgårdar och boställen förhärjas under de ständiga krigen med Ryssland, menade Sprengtporten att centralmakten i Stockholm saknade både vilja och förmåga att försvara Finland. Lösningen var att med rysk hjälp frigöra Finland från Sverige. Ryssarna hade tidigt sökt komma denna opinion i Finland till mötes. Redan under hattarnas krig mot Ryssland 1741-43 sände kejsarinnan Elisabet ut ett manifest till befolkningen i Finland. Hon utlovade självstyrelse med bevarande av de gamla svenska fri- och rättigheterna om Finlands folk ställde sig under ryskt beskydd.

Minnet av manifestet levde inom vissa officerskretsar i Finland kvar som en potentiell öppning mot en stabil och fredlig

framtid för Finland. Den finska allmogen, som väl kände till de miserabla förhållanden under vilka bönderna i Ryssland levde, ställde sig däremot helt kallsinnig till de ryska locktonerna. Frukten för "ryssen" och rikstroheten var stark bland bönderna och torparna i Finland. Man delade helt enkelt inte Sprengtportens och vissa andra överklasspersoners uppfattning att Finland borde brytas loss från Sverige. Det folkliga motståndet mot ryska inkräktare ännu under det svensk-finska rikets slutskede har, om än i starkt romantiserad form, skildrats av Runeberg i "Fänrik Ståls sägner". Tsaren, precis som Stalin och dennes handgångne man Otto Ville Kuusinen långt senare, fick erfara hur svårt det kan vara att värva "femtekonlönare" i Finland.

Sprengtportens finländska separatism tog sig snart konkreta uttryck. Under en resa i Holland 1786 överlämnade han till ryske ministern i Haag en plan för Finlands lösryckande från Sverige. I S:t Petersburg mottogs han naturligtvis med öppna armar, svor trohetseden gentemot kejsarinnan Katarina II och utnämndes till kammarherre samt generalmajor i ryska armén. Sedan han deltagit på den ryska sidan i kriget mellan Sverige och Ryssland 1788-90, dömdes han av Åbo hovrätt i feb-

ruari 1790 att mista liv, ära och gods för att ha "fört avog sköld mot sitt fädernesland". Bland sina forna svenska landsmän framstod han nu som en föraktad landsförrädare.

Efter att ha skjutits åt sidan av Katarina den stora kom Sprengtporten sedan att stå högt i gunst hos kejsar Paul. Som rysk ambassadör i Paris ledde han förhandlingarna med Napoleon om ett franskt-ryskt närmande och överhopades med ynnestbevis av den franske kejsaren. Som ett kuriosum kan nämnas att Sprengtporten under sin europeiska odyssé blev bjuden till greve Waldstein på slottet Dux i Böhmen där den italienske författaren och förföraren Giovanni Giacomo Casanova var bibliotekarie. Ramel har återfunnit flera brev från Casanova i Sprengtportens arkiv och tydligen uppstod en nära vänskap mellan de två männen.

Under 1808-09 års krig var Sprengtporten diplomatisk rådgivare åt ryska armén i Finland. I december 1808 nådde han kulmen på sin karriär då han blev generalguvernör i Finland. Vid hyllningen av Alexander I vid lantdagen i Borgå var han efter tsaren den självklara huvudpersonen, vilket också framgår av den oljemålning som pryder omslaget på Ramels bok.

Sprengtportens tid som generalguvernör blev emellertid kort. I Finland föraktades han som överlöpare och själv retlig och allmänt bråkig råkade han i delo med flera av tsarens närmaste rådgivare vid hovet i S:t Petersburg. De sista tio åren av sitt liv tillbringade han "blott som en grå skugga i den kejserliga huvudstadens kulisser" för att nu använda Ramels formulering. Sprengtportens grav finns kvar på en förhärjad, förvildad och bortglömd kyrkogård på Vasilijön i S:t Petersburg. Änkan, den ryska grevinnan Varvara Nikolajevna Samytskij, vårdade graven ända fram till sin död 1850. Den byst av Sprengtporten, som en gång prydde platsen, har stulits men den ryske stenhuggarens inskription "aran lonar modan" (= "äran lönar mödan") kan fortfarande läsas på postamentet.

Eftervärldens syn på Göran Magnus Sprengtporten har skiftat. Ur rikssvensk synpunkt var han naturligtvis en landsförrädare. Så har han också betraktats av flertalet historiker. Den kände finlandssvenske historikern Eirik Hornborg kallar Sprengtporten för "den gamle äventyraren och riksförrädaren" i sin bok *När riket sprängdes* (1955). På andra håll har Sprengtportens säregna finska patriotism setts som ett tidigt bidrag till det finska nationalmedvetandets

framväxt. På sitt boställe Brahelinna i Kristina socken i Savolax kom Sprengtporten under den "svenska" tiden att utveckla en Rousseauinspirerad relation till den finska naturen. Han lärde sig också att tala finska. Av hans egna skrifter framgår att han var starkt påverkad av de nordamerikanska kolonisternas kamp mot den brittiska kronan och drömde om att bli en finsk George Washington. Ramelger avslutningsvis några historiska

exempel på nationalister, som sökt utländsk hjälp för att uppnå sina syften. Sir Roger Casement, avrättad av engelsmännen 1916, sökte tysk hjälp för att lösgöra Irland från Storbritannien. Sukarno, senare Indonesiens president, var japansk marionett under andra världskriget. Landsförräderi kan under vissa förhållanden vara en relativ företeelse.

Lars-Göran Tedebrand

Medarbetare i detta nummer

Carl-Henrik Berg, f. 1960 i Sandviken. Etnolog med specialinriktning mot norrlandsturismens historia och utveckling. Deltar i projektet Främmande Nord vid Humanistiska fakulteten, Umeå universitet.

Sigvard Bodin, f. 1935 i Norrala (Hälsingland). F.d. banktjänsteman. Var under 30 år redaktör för *Hälsingerunor*.

Heidi Hansson, f. 1956 i Umeå. FD, forskarassistent vid Inst. för Moderna språk/Engelska, Umeå universitet. Leder projektet Främmande Nord om utländska resenärers skildringar av Norrland på 1800-talet.

Sigurd Nygren, f. 1935 i Nordmaling. Civilingenjör. Skattmästare och biträdande redaktör i Johan Nordlander-sällskapet sedan 1993.

Lennart Pettersson, f. 1966 i Norrköping. FD, universitetslektor vid Institutionen för konstvetenskap, Umeå universitet. Forskar om konstliv och föreningsväsende vid mitten av 1800-talet.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall, professor i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls tidning.

Lars Thomasson, f. 1928 i Åre, blev 1955 fil. mag. och erhöll 1994 ett hedersdoktorat vid Umeå universitets humanistiska fakultet för sin omfattande och betydande samiska forskning. Han har också haft flera förtroendeuppdrag i samiska sammanhang.

Innehåll

CARL-HENRIK BERG: Norrlands första spa	1
SIGVARD BODIN: Salpetersjudning i Hälsingland	28
HEIDI HANSSON: Istappar i skägget	38
LENNART PETTERSSON: Till bildning och nöje	58
RECENSIONER	92
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	105